

Uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland: Wat is erover bekend?

Een quick scan van de literatuur

Artwell Cain, Deniece Wijdenbosch

Vrije Universiteit

Faculteit der Geesteswetenschappen

De Boelelaan 1105 1081 HV Amsterdam

Contact: s.legene@vu.nl tel. 020-5982938

Projectnummer R/002693_SZW

Datum van indiening: 1-9-2017

Inhoudsopgave

Verantwoording	4
1. Aanleiding en vraagstelling	5
1.1 De centrale vraag	6
1.2 Toespitsing van de vraag	8
1.3 Migratie- en integratieonderzoek en mensen van Afrikaanse afkomst	9
1.4 Antiracisme-acties, onderzoek en overheidsbeleid: periodisering	11
1.5 De gehanteerde werkwijze	14
1.5.1 Bureauonderzoek	15
1.5.2 Expertmeeting	16
1.5.3 Feedbacksessies	18
1.6 Begrippenreeks	19
2. Ervaringen met vermoed anti-zwart racisme	22
2.1 Twee casussen	22
2.2 Relevantie voor dit rapport	25
3. Wetenschappelijke literatuur en andere bronnen	27
3.1 Bevindingen op hoofdlijnen	28
3.2 Uitwerking per categorie/domein	29
3.3 Samenvattend	37
4. Uitwerking van de vier voornaamste begrippen ter aanduiding van uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland	39
4.1 Discriminatie	39
4.2 Racisme	41
4.3 Anti-zwart racisme	45
4.4 Afrofobie	49
Aanbevelingen	52
Geraadpleegde literatuur	54
BIJLAGE I Literatuuroverzicht	58
1.1 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid – Rapporten	58
1.2 Sociaal en Cultureel Planbureau – Rapporten op datum	58
1.3 Migratie- en integratiebeleid	59
1.4 Algemene bronnen	61
1.5 Onderwijs	69
1.6 Arbeidsmarkt	75
1.7 Justitie (politie, strafmaat & wetgeving)	79
1.8 Media en representatie	84
1.9 Sport	86
1.10 Huisvesting	87
1.11 Psychologische testen	88
BIJLAGE II Literatuurselectie historische achtergrond (Hondius)	89
BIJLAGE III Verslag Expertmeeting voor het VN-decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst	93
BIJLAGE IV Presentielijst feedbacksessie 1 mei 2017	98

Verantwoording

Dit rapport is het resultaat van onderzoek, verricht in antwoord op een Programma van Eisen dat werd opgesteld door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW/I&S /I&S (190916) contractnummer 201700273.004.003). Basis voor het onderzoek is het onderzoeksvoorstel van VU-zijde gedateerd 15 december 2016. Het rapport is tussen 1 februari en 1 juni 2017 geschreven door Artwell Cain, daarbij ondersteund door studentassistent Deniece Wijdenbosch, die het leeuwendeel van de literatuursearch voor haar rekening nam. Zij had daartoe gemiddeld één dag per week beschikbaar. Susan Legêne was projectleider en is verantwoordelijk voor de eindredactie. De technische afwerking van het rapport werd verzorgd door Monieke Boonstoppel.

Artwell Cain (PhD) is cultureel antropoloog en directeur/onderzoeker van het Institute of Cultural Heritage & Knowledge (ICHK). Hij werkt afwisselend vanuit Nederland en Aruba. Van 2009 tot 2012 was hij directeur van het Nationaal Instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee).

Deniece Wijdenbosch (MA) studeerde ten tijde van dit onderzoek Culture, Organization & Management aan de VU. Zij heeft haar studie inmiddels afgerond met een masterscriptie getiteld 'United Under the Banner of Blackness? The Clashing of Identities Within the Rhodes Must Fall Movement: Intersectional Identity Politics in Action'. In de zomer van 2017 nam zij deel aan de intensieve cursus van Humanity in Action, waarbij zij vier weken lang discussies volgde over verschillende maatschappelijke onderwerpen.

Susan Legêne (PhD) is hoogleraar politieke geschiedenis aan de VU en afdelingshoofd van de afdeling Kunst en Cultuur, Geschiedenis, Oudheid van de Faculteit der Geesteswetenschappen. Zij werkte eerder onder meer als Hoofd Museale Zaken van het Tropenmuseum (1997-2008).

Een groot aantal mensen heeft zich betrokken getoond bij dit onderzoek en, daartoe uitgenodigd, suggesties gedaan en feedback gegeven. Zij worden genoemd in de Bijlages III en IV. We danken hen voor hun betrokkenheid. Een van hen, Barryl Biekman, nam in het kader van dit project onze uitnodiging aan om haar persoonlijke ervaringen onder meer rond uitsluitingsmechanismen ten aanzien van mensen van Afrikaanse afkomst op papier te zetten.

1. Aanleiding en vraagstelling

Het brede thema uitsluitingsmechanismes in de Nederlandse samenleving heeft in dit onderzoek betrekking op de aanwijsbare en impliciete structuren, procedures en regels, gedragingen en intellectuele en culturele uitwisselingspraktijken die de oorzaak zijn van of bijdragen aan incidentele, conjuncturele, structurele en institutionele benadeling van individuen en (minderheids)groepen. Dergelijke uitsluitingsmechanismes raken iedereen, omdat waar – hoe impliciet ook – ‘verschil’ wordt gemaakt, ook een ‘normaliteit’ wordt verondersteld die geldt voor degenen die zich al dan niet bewust ingesloten kunnen voelen.

Maar hoewel het iedereen raakt, worden uitsluitingsmechanismes in de Nederlandse samenleving uiteraard in de regel vooral door leden van de betreffende (minderheids)groepen ervaren, gevoeld en vermoed; ze hebben immers een grotere impact op hun leven. Zo bleek uit het onderzoek ‘Basisschooladviezen en etniciteit’ (2007) van de gemeente Amsterdam dat gemiddeld zes van de tien zogenaamde allochtone leerlingen een schooladvies krijgen dat niet overeenkomt met de Cito-score.¹ Onzichtbare uitsluitingsmechanismen waar leerkrachten zich dan niet van bewust lijken te zijn en die structureel van aard zijn, kunnen hier een bepalende rol spelen. Wat is erover bekend? Bij de eerste nationale bijeenkomst ter herdenking van de afschaffing van de slavernij in 2000, nu ruim 17 jaar geleden, vroeg onderwijskundige Henry Dors om meer aandacht voor de wijze waarop ‘de ánder’ in de Nederlandse geschiedenis wordt voorgesteld.² Om uitsluitingsmechanismen in de Nederlandse samenleving te herkennen en begrijpen is historische kennis nodig, en dat begint bij onderwijs, opvoeding en het serieus nemen van ervaringen van en vermoedens met betrekking tot uitsluiting.

Uitsluitingsmechanismen in Nederland gaan over discriminatie en racisme. Het voorkomen van discriminatie en racisme maakt deel uit van het kabinetsbeleid. Het kabinet spant zich in om racisme te voorkomen en te bestrijden (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2015). Aanleiding voor het ministerie van SZW/I&S om de onderzoeksvraag uit te zetten naar hetgeen bekend is over specifieke uitsluitingsmechanismen met betrekking tot mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland is Resolutie 68/237, op 23 december 2013 in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties met steun van Nederland aangenomen, en waarmee het VN-decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst werd uitgeroepen. De resolutie roept lidstaten op om actie te ondernemen tegen

---

¹ <http://www.nu.nl/algemeen/983622/schooladvies-allochtonen-wijkt-vaker-af-van-cito-toets.html> (19-8-2017)

² <http://www.platformslavernijmonument.nl/pdf/speechkeynoteDors.pdf> (19-8-2017)

racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat, en daarmee samenhangende onverdraagzaamheid, zodat alle fundamentele rechten en vrijheden van mensen van Afrikaanse afkomst beschermd en gewaarborgd worden. Het decennium kent drie pijlers: erkenning, rechtvaardigheid en ontwikkeling. De CERD³ heeft vervolgens in haar rapport CERD/C/NLD/ 19-21 (2015 paragraaf 16) een aantal specifieke aanbevelingen gedaan aan de Nederlandse staat.⁴

In haar reactie op deze aanbevelingen van het VN-Comité tegen rassendiscriminatie heeft de Nederlandse regering door middel van een schrijven aan het Nederlands parlement op 28 oktober 2015 onder andere het volgende vermeld: ‘Met het VN-comité tegen rassendiscriminatie is het kabinet van mening dat de aanpak van racisme bijzondere en herkenbaar aandacht verdient. Dit impliceert volgens het kabinet echter niet dat er hier een apart actieprogramma voor dient te worden opgesteld. Het kabinet hecht juist aan een breed antidiscriminatieprogramma dat alle gronden, waaronder ras, bestrijkt omdat er veel overeenkomsten zijn in de onderliggende mechanismes die ten grondslag liggen aan het ontstaan van vooroordelen en discriminatie. Een effectieve aanpak overstijgt daarnaast ook vaak de specifieke gronden van discriminatie.’⁵

1.1 De centrale vraag

Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) is verantwoordelijk voor de coördinatie van het regeringsbeleid ten aanzien van het VN-decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst. Aansluitend op de wens van het kabinet en verwijzend naar de problematiek waar mensen van Afrikaanse afkomst tegenaan lopen en de beleving daarvan in de Nederlandse samenleving als geheel, heeft SZW bij de Vrije Universiteit de vraag uitgezet naar een inventariserend literatuuronderzoek dat antwoord geeft op de volgende vraag:

Wat is er bekend over uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in het huidige Nederland?

Dit inventariserend onderzoek, een ‘quick scan’ van de onderzoekszwaartepunten met betrekking tot uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland dat

---

³ VN-Comité voor de eliminatie van racisme en discriminatie

⁴ <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CERD/Pages/CERDIndex.aspx> (19-8-2017)

⁵ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2015/10/28/kamerbrief-aanbevelingen-vn-comite-tegen-rassendiscriminatie> (19-8-2017)

teruggaat tot de jaren zeventig van de vorige eeuw, beoogt inzicht te geven in benaderingswijzen, relaties tussen onderzoek en beleid en mogelijke nieuwe invalshoeken.

Een belangrijke doelstelling van het VN-decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst is het bestrijden van alle (meervoudige) vormen van racisme, institutionele discriminatie, vreemdelingenhaat, aanverwante onverdraagzaamheid en onrechtvaardige acties tegenover mensen van Afrikaanse afkomst. Over wie gaat het dan in de Nederlandse context? Tot mensen van Afrikaanse komaf kunnen, in navolging van Wekker (2015), de volgende groepen worden gerekend: (1) zij die uit een voormalige Europese kolonie komen met een geschiedenis van trans-Atlantische slavenhandel, en zelf daarmee historisch een Afrikaanse afkomst hebben – in Nederland gaat dit voornamelijk om een afkomst uit Suriname, Aruba, Curaçao, Bonaire en de andere ex-Antilliaanse eilanden; (2) degenen die uit Afrika afkomstig zijn (inclusief Marokkanen en andere Noord-Afrikanen), onder wie ook Somaliërs, Ghanezen, Kaapverdianen, en anderen; (3) anderen afkomstig uit het Caribisch gebied en Latijns Amerika zoals Cubanen, Dominicanen, Colombianen, en anderen (Wekker, 2015).

Migratierechtspecialist Thomas Spijkerboer (2017) bepleitte tijdens de feedbacksessie over dit rapport (zie 1.5.3 en Bijlage IV) om hedendaagse vluchtelingen afkomstig uit Afrika en al dan niet met status aanwezig in Nederland specifiek te benoemen als een vierde groep.⁶ In grote lijnen kwam Wekker bij een optelling van deze mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland tot een aantal van ruim 750.000 mensen. De cijfers van het CBS (2005/2006) vermelden een aantal van 644.133 mensen in Nederland afkomstig uit Afrikaanse landen alsmede Surinamers en Antillianen van Afrikaanse afkomst. In deze cijfers zijn Marokkanen (op dat moment 323.272 personen) niet meegerekend.

Deze *quick scan* wil mede antwoord geven op de vraag of het nodig is om verder te reflecteren op deze indelingen. Die vraag komt mede voort uit de observatie dat mensen van Afrikaanse afkomst in onderzoek en beleid over uitsluitingsmechanismes en integratiebeleid in de loop der tijd werden opgenomen in uiteenlopende categorieën, zoals minderheden, etnische minderheden, niet-westerse minderheden, allochtonen, migranten, postkoloniale migranten, derde-generatie Nederlanders, eerste-generatie studerenden.

---

⁶ Spijkerboer illustreerde deze vraag tijdens een feedbacksessie met een concrete juridische casus met betrekking tot Congolese vluchtelingenvrouwen, waarbij de vraag speelt of de wijze waarop zij in vergelijking met vluchtelingen uit andere regio's werden behandeld binnen de Nederlandse rechtspleging wel helemaal vrij was van uitsluiting op basis van ras en etniciteit. Zie ook: T.S. Spijkerboer (2017). *'Got the picture?'* New York: Zolberg Institute on Migration and Mobility/Yale Law School.
<https://forcedmigrationforum.com/2017/02/07/got-the-picture/> (10-8-2017)

1.2 Toespitsing van de vraag

Uit het literatuuroverzicht blijkt dat veel onderzoek naar uitsluitingsmechanismes op verschillende maatschappelijke domeinen van de Nederlandse samenleving direct of indirect in verband staat met beleid. Uitsluitingsmechanismes zijn daar ‘meetbaar’ en kunnen leiden tot maatregelen. In mindere mate is ook onderzocht hoe uitsluiting wordt ervaren. Volgens Andriessen *et al.* ervaren vooral Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders discriminatie op grond van etnische herkomst en huidskleur. Bij migranten uit Midden- en Oost-Europa speelt huidskleur geen rol en zij ervaren met name discriminatie op grond van hun etnische achtergrond (Andriessen *et al.*, 2014). Dit rapport inventariseert naast wat meetbaar is eveneens wat bekend is over *ervaren* uitsluitingsmechanismes van Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders en andere mensen van Afrikaanse afkomst, zoals hierboven gedefinieerd.

Bij het beschrijven van uitsluitingsmechanismes en ervaringen met uitsluiting spelen de begrippen ‘ras’ en ‘racisme’ een complexe rol. Wetenschappelijk en in beleidstermen wordt ras, in het verlengde van het 1950 UNESCO Statement on Race⁷ en de uitkomsten van de Durban Conference uit 2001, beschouwd als een sociaal construct: het staat vast dat er geen objectiveerbare categorische verschillen bestaan tussen mensen; alle mensen zijn in wezen gelijk.⁸ Niettemin is racisme reëel. Racisme is een werkelijke gebeurtenis die het leven plus het doen en laten van vele mensen op uiteenlopende manieren beïnvloedt (zie hoofdstuk 2).

Omdat het hier expliciet gaat om wat bekend is over uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland, focust deze inventarisatie op bestaand onderzoek naar racisme, en meer specifiek anti-zwart racisme. Daarmee ligt de nadruk op huidskleur, historische identificaties en nationale herkomst, omdat, zoals we in hoofdstuk 4 verder onderbouwen, slechts deze noemers echt inzoomen op mogelijke wijzen van en ervaringen

---

⁷ UNESCO Statement on Race: ‘In short, the term “race” designates a group or population characterized by some concentrations, relative as to frequency and distribution, of hereditary particles (genes) or physical characters, which appear, fluctuate, and often disappear in the course of time by reason of geographic and/or cultural isolation. The varying manifestations of these traits in different populations are perceived in different ways by each group. What is perceived is largely preconceived, so that each group arbitrarily tends to misinterpret the variability which occurs as a fundamental difference which separates that group from all others.’ (Punt 4 van de 15 punten in het UNESCO 1950 document, zie: UNESCO and its programme III – The Race Question <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001282/128291eo.pdf>. (10-8-2017))

⁸ ‘Accepting that race is socially constructed rather than scientifically meaningful, it nevertheless understood that race has become a central ordering principle of modern western societies. Race produced racism, which today functions independently of the race idea proper. Racism manifests itself in a variety of institutional and societal discriminations, stereotyping, and injustices that in many instances (although by no means always) are dissociated from their origins in the race projects of the eighteenth and nineteenth centuries (slavery, colonialism, eugenics, genocide.....) Race is significant, not in itself, but because of its inability to exist solely, conceptually and in the absence of racism.’

met uitsluiting van specifiek mensen van Afrikaanse afkomst in. Dat wil niet zeggen dat voor mensen van Afrikaanse afkomst niet ook andere uitsluitingsmechanismen een rol kunnen spelen: man-vrouwverhoudingen, klassenverhoudingen, het beroep op een joods-christelijke versus islamitische cultuur, seksdiscriminatie etc.

Anti-zwart racisme is gerelateerd aan het begrippenpaar wit en zwart, ‘Whiteness’ en ‘Blackness’, begrippen die in het publieke en politieke discours niet gemakkelijk gebruikt worden. De twee kunnen in het kader van ras als een sociaal construct niet los van elkaar gezien worden. Hetzelfde geldt voor de uit VS overgewaarde term ‘White Privilege’ en de aanzienlijke structurele privileges die ook in de context van de Nederlandse samenleving worden voorondersteld te behoren bij een witte huidskleur en historische identificaties met ‘Europees-Nederlandse’ geschiedenis tegenover de gerelateerde onzekerheden die gevoeld worden door zwarte mensen en historische identificaties met een Afrikaanse herkomst. Wellicht kan het in Nederland anders genoemd worden dan *white privilege*, maar de effecten voor zwarte en mensen van kleur zijn min of meer hetzelfde. Verwezen wordt kortheidshalve naar Wekker (2016), de VPRO-documentaire *Wit is ook een kleur* van Sunny Bergman (2016) en het recente autobiografische *Hallo witte mensen* van Anousha Nzume (2017).⁹ Alle drie adresseren een ‘kleurenblindheid’ – vanuit een vanzelfsprekend wit perspectief geen zwart zien – ingebed in een diepe Europese geschiedenis die ook Nederland betreft en die qua maatschappelijke doorwerking dieper gaat dan een politieke geschiedenis van kolonialisme en dekolonisatie.¹⁰ De literatuurinventarisatie gaat op de historische en dieperliggende intergenerationele psychologische aspecten slechts beperkt in (zie ook 1.6, 4.4 en Bijlage II).

1.3 Migratie- en integratieonderzoek en mensen van Afrikaanse afkomst

Deze rapportage over wat bekend is inzake uitsluitingsmechanismen van mensen van Afrikaanse afkomst in het huidige Nederland legt de nadruk op studies geïnitieerd door de

---

⁹ Mc Intosh, Peggy (1988). White Privilege: Unpacking the Invisible Knapsack. Working paper 189 “White Privilege and Male Privilege. A personal account of coming to see correspondences through work in Women’s studies. Wekker, Gloria (2016). *White Innocence. Paradoxes of Colonialism and Race*. Durham and London: Duke University Press. Sunny Bergman (2016). *Wit is ook een kleur*. VPRO documentaire. <https://www.vpro.nl/programmas/2doc/2016/wit-is-ook-een-kleur.html> (27-8-2017)

¹⁰ Bijvoorbeeld: Blakely, Allison (1993). *Blacks in the Dutch World. The Evolution of Racial Imagery in a Modern Society*. Bloomington/Indianapolis: Bloomington University Press. Hondius, Dienne (2014). *Blackness in Western Europe. Racial Patterns of Paternalism and Exclusion*. New Brunswick/London: Transaction Publishers. Dragtenstein, Frank (2010). ‘Alles voor de vrede’. *De brieven van Boston Band tussen 1757 en 1763*. Den Haag: Amrit. Zie ook bijvoorbeeld het proefschrift van dominee K.A. Zeefuik (1973). *Hernhutterzending en Haagsche Maatschappij, 1828-1867. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname*. Utrecht.

overheid of in ieder geval door de overheid bekostigd, en uitgevoerd door instituties zoals de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), diverse wetenschappers verbonden aan universiteiten, en onderzoeksinstituten. In 1.1.4 schetsen we hoe de jaren zeventig van de vorige eeuw de beginjaren waren van onderzoek rondom migratie en integratie. In zijn essay over de rol door de jaren heen van de WRR in het regeringsonderzoek en -beleid schrijft Scholten (2008, p. 207): ‘Verscheidene rapporten – *Etnische Minderheden* (1979), *Allochtonenbeleid* (1989), *Nederland als immigratiesamenleving* (2001) en *Identificatie met Nederland* (2007) – hebben een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van het denken over deze thema’s.’ Hij vermeldt dat de WRR altijd heeft gestaan op de grens van enerzijds wetenschappelijk onderzoek en anderzijds beleid en politiek. Het eerste voorbeeld daarvan was het rapport over het etnische minderhedenbeleid van 1979. Op grond van deze *quick scan* lijkt het erop dat in de laatste jaren het SCP deze rol van de WRR in overheidsonderzoek ten behoeve van het migratie- en integratiebeleid heeft overgenomen. Uiteraard zijn ook andere wetenschappers en specialisten betrokken bij beleidsgericht onderzoek. Maar het SCP is hierin leidend. Het SCP heeft zich vanaf de eerste rapportage minderheden (1993) jaarlijks beziggehouden met rapportages en andere studies. In de aanbevelingen komen wij hierop terug.

Over de laatste ruim veertig jaar zijn honderden studies verricht die handelen over migranten. Bij het zoeken naar studies die specifiek gaan over uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland hebben wij binnen de verzamelde literatuur en andere bronnen gericht gezocht naar twee significante aspecten: (1) hoeveel van deze studies over migranten adresseren het thema van uitsluitingsmechanismes en (2) welke van deze studies adresseren in hun titels expliciet het thema racisme. Deze nadruk op racisme lijkt niet eerder te zijn gekozen. In het meeste wetenschappelijk en beleidsonderzoek inzake migranten en minderheden vormen de begrippen discriminatie en integratie het uitgangspunt. Door te beginnen vanuit het begrip racisme wordt getracht het discriminatiebegrip en daarmee gepaard gaande uitsluitingsmechanismes te benaderen als een specifiek te maken probleem. Om dat beter in te leiden volgt eerst een korte uiteenzetting over hoe in de afgelopen decennia in Nederland aandacht is besteed aan anti-zwart racisme, opgevat als racisme jegens opeenvolgende generaties van mensen van Afrikaanse afkomst, op grond van huidskleur, historische identificaties en/of nationale herkomst (zie 1.6 en 4.3 voor uitwerking).

1.4 Antiracisme-acties, onderzoek en overheidsbeleid: periodisering

Al in de jaren vijftig van de vorige eeuw kaartten Surinaamse en Antilliaanse studentenorganisaties het probleem aan van racisme en daaraan gepaarde ongelijke hiërarchische relaties in de Nederlandse en overzeese laatkoloniale samenleving.¹¹ Vanaf de jaren zeventig ontstond in Nederland een antiracisembeweging, die op zijn hoogtepunt was in de jaren tachtig, en daarna weer afvlakte. Een toonaangevende publicatie was *Omdat ze anders zijn* (1978) van de hand van Frank Bovenkerk, gebaseerd op onderzoek op de Amsterdamse arbeidsmarkt in 1977. Dit was een van de eerste studies die discriminatie en racisme jegens niet-witte Nederlanders en andere minderheidsgroepen op de arbeidsmarkt op de agenda zette, verbonden aan migratie- en integratiebeleid. Ook ander onderzoek vond plaats. Uit onze inventarisatie komt een klein aantal studies uit die periode naar voren die racisme als uitsluitingsmechanisme aanwijzen in verschillende maatschappelijke domeinen. Naast arbeidsmarkt gaat dat over racisme in de media en in schoolboeken (zie 3.2).

In de jaren tachtig kwam het thema racisme meer prominent naar voren. Significant was de moord op Kerwin Duinmeijer op 20 augustus 1983, de vijftienjarige Antilliaan die door een zestienjarige witte Nederlander in Amsterdam was neergestoken. Op de Dam weigerde een taxichauffeur Kerwin Duinmeijer in zijn taxi naar het ziekenhuis te vervoeren.¹² De Antilliaanse gemeenschap en anderen betitelden zijn dood als “Vermoord omdat hij zwart was”, en richtten een antiracismemonument op in het Vondelpark. De gebeurtenissen brachten meer bewustzijn over het levendig racisme onder een gedeelte van de samenleving. Uiteraard waren er velen die een andere mening hadden over deze moord, voor hen had deze moord niets met racisme te maken. Korte tijd later verscheen de studie van Philomena Essed, *Alledaags racisme* (1984). Zij liet zien dat racisme in Nederland bestond, gebaseerd op de ervaringen van door haar in Nederland onderzochte vrouwen. Haar conclusie was dat Nederlanders, in het algemeen, niet bereid waren de Nederlandse ‘innocence’, het imago en de goede naam van een tolerant land los te laten. Voor haar was dat een van de redenen waarom stelselmatig werd/wordt ontkend dat racisme in Nederland bestaat. In deze periode organiseerde zich ook de zwarte-, migranten en vluchtelingen vrouwenbeweging (zmv-

---

¹¹ Wendeline Flores. ‘Daar waar mijn navelstreng begraven ligt. Langeafstandsnationalisme in tijdschriften van Antilliaanse en Surinaamse studenten 1950-1975’. Amsterdam (niet gepubliceerde MA-scriptie VU) 2017. De studenten verwezen daarbij onder anderen naar Jean-Paul Sartre, Frantz Fanon en Wendell Berry (Flores 2017, p. 49 en *passim*)

¹² Stichting Vrienden van Kerwin herdenkt zijn dood op 20 augustus elk jaar sindsdien. De stichting en Kerwins familie beschouwen de moord op hem als een racistische daad.

vrouwen). Vanuit een brede benadering van racisme, en geïnspireerd door feministische theorievorming, organiseerde deze manifestaties, lezingen, congressen en publicaties.¹³

Wellicht was het ontstaan van het Landelijk Bureau Racismebestrijding (LBR) in 1985 gedeeltelijk het antwoord van de Nederlandse overheid op de ontstane spanningen in relatie tot de problemen rond rassendiscriminatie in de samenleving. Het LBR, een publiekrechtelijke instelling gefinancierd door het ministerie van Justitie, werd opgericht op initiatief van vier nationale minderhedenorganisaties en het Nederlands Juristencomité voor de Mensenrechten. Het heeft zich over de jaren heen beziggehouden met het onderzoeken en opvolgen van klachten, studies, congressen, aanleggen van archieven, trainingen enz. onder de brede noemer van discriminatie en rassendiscriminatie.¹⁴ Ook anti-zwart racisme werd daarbij geadresseerd.¹⁵ In onderzoek lag de nadruk op de bredere noemer van discriminatie van allochtonen, waar Nederlanders van Afrikaanse afkomst meestal toe gerekend werden.¹⁶ Siebers beargumenteert in een recent polemisch artikel over het huidige debat rond anti-zwart racisme in Nederland na de Tweede Wereldoorlog dat het niet expliciet *benoemen* van anti-zwart racisme in deze rapporten, monitors en onderzoeken in de Nederlandse context geen ontkenning impliceert van het bestaan daarvan, maar begrepen moet worden tegen de achtergrond van de fundamentele afwijzing van de rassenpolitiek van de Duitse bezetter. De terminologie van niet-westerse migrant of allochtoon was juist bedoeld om ‘racialization’ van (in ons geval) mensen van Afrikaanse te voorkomen. Hij stelt dat de uitsluiting die daarvan het gevolg lijkt dus geworteld is in antiracisme, en niet in racisme.¹⁷

De literatuurinventarisatie (Bijlage I) laat zien dat na deze eerste antiracismebeweging (die overigens in de tijd ook samenviel met een sterke anti-apartheidsbeweging) een soort stagnatie lijkt opgetreden in zichtbare en publieke acties tegen anti-zwart racisme in

---

¹³ Zie M. Botman, N. Jouwe, G. Wekker (Ed.), *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten en vluchtelingen-vrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen Amsterdam, 2001.

¹⁴ De algemene indruk is dat wanneer gesproken en geschreven werd over rassendiscriminatie, het meestal ging om antisemitisme en in mindere mate discriminatie van moslims. (Zie de monitoring van Antisemitisme door het CIDI, de Anne Frank Stichting en de politie, Andriessen et al, 2014: 6).

¹⁵ In een interview met *NRC-Handelsblad* op 3-2-1992 gaf toenmalig directeur A. Kruijff een overzicht van zaken die het LBR behandelde en vanuit welke visie dat gebeurde. Zie: A. van Cleef, ‘Bureau Racisme Bestrijding: papieren strijd tegen dagelijkse discriminatie’, <https://www.nrc.nl/nieuws/1992/02/03/bureau-racismebestrijding-papieren-strijd-tegen-dagelijkse-7131442-a876374> (24-6-2017)

¹⁶ Daarnaast bestaan er tal van studies die zich specifiek richten op discriminatie van een bepaalde groep of op een bepaald terrein. Te denken valt aan de Monitor Rassendiscriminatie (Art.1/Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden), waar ervaren discriminatie op gronden als etnische achtergrond en huidskleur centraal staan, of aan de Discriminatiemonitor niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt van het Sociaal en Cultureel Planbureau die zich expliciet richt op het terrein arbeid (Andriessen et al, 2014).

¹⁷ Hans Siebers, ‘Race’ versus ‘Ethnicity’? Critical Race Essentialism and the Exclusion and Oppression of Migrants in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies* 40 (3), 369-397. DOI: 10.1080/01419870.2017.1246747, aldaar p. 378.

Nederland, terwijl ook op het terrein van wetenschappelijk onderzoek en voor wat betreft het gevoerde overheidsbeleid de aandacht verschoof naar andere noemers van uitsluiting in de Nederlandse samenleving. In 2002, een jaar na de VN-conferentie tegen racisme die plaats vond in het Zuid-Afrikaanse Durban, nam de regering echter een ministerieel besluit tot de instelling van een Nationaal Platform voor overleg en samenwerking tegen Racisme en Discriminatie (NPRD). Volgens de regering diende het NPRD onder meer ‘een bijdrage te leveren aan de discussie over de invulling van het Nederlandse Actieprogramma ter bestrijding van racisme en discriminatie. Dit Nationaal Actieprogramma is een uitvloeisel van de Politieke Verklaring en het bijbehorende Actieprogramma van de World Conference Against Racism (WCAR), te Durban, die gehouden is van 31 augustus tot 8 september 2001.’¹⁸ In het NPRD zaten ngo’s, ambtenaren van diverse ministeries en andere organisaties. Het secretariaat was ondergebracht bij Artikel 1 (dit is sinds 2004 de nieuwe naam van het LBR, verwijzend naar het antidiscriminatie-artikel waarmee de Nederlandse Grondwet – sinds 1983 – opent).

Het NPRD lijkt een stille dood gestorven. Rita Verdonk (VVD), van 2003-2006 minister van Vreemdelingenzaken en Integratie, trok de kwestie van discriminatie op de arbeidsmarkt van migranten in de Tweede Kamer en in het openbaar in twijfel. Zelfs in een officiële vergadering van het NPRD, waar zij op bezoek kwam, ontkende zij, te midden van de wetenschappers die dergelijke studies deden, het bestaan van discriminatie en racisme op de arbeidsmarkt.¹⁹ Aldus werd het min of meer stil rond het NPRD.²⁰ Een andere mogelijke verklaring voor het stilletjes verdwijnen ervan kan liggen in het gegeven dat na 9/11, de aanslag in 2001 op de Twin Towers in New York, de snelle opkomst van en moord op Pim Fortuyn (2002) en de moord op Theo van Gogh (2004), de overheid haar integratieonderzoek en -beleid leek omgebogen te hebben naar de integratie van vooral moslims en het deradicaliseren van islamitische jongeren. De nadruk in onderzoek over discriminatie lag

---

¹⁸ De hoofdauteur van dit rapport, A. Cain, was een van de vertegenwoordigers in het NPRD namens de Landelijk Overleg Minderheden (LOM) samenwerkingsverbanden. Dit was een bundeling van de zeven landelijke migranten overlegorganisaties. <http://www.art1.nl/nprd/bsluit.htm> (27-8-2017)

¹⁹ Zie ook het persbericht ‘LBR wijst Verdonk op bewijzen voor discriminatie op de arbeidsmarkt – voorstel om meer praktijktests te doen’, http://www.art1.nl/artikel/2466-LBR_wijst_Verdonk_op_bewijzen_voor_discriminatie_op_arbeidsmarkt (24-6-2017). In 2005 verscheen Dagevos, J. & M. Gijsberts (2005) ‘De opkomst van een allochtone middenklasse in Nederland. Indicaties voor een voortgaande – gesegmenteerde – integratie van minderheden’. In: SCP, *Hier en daar opklaringen. Nieuwjaarsuitgave 2005* (p. 84-88). Den Haag: SCP.

²⁰ Dat wil niet zeggen dat instellingen zoals de Anne Frank Stichting en andere onderzoekers van bijvoorbeeld de Universiteit van Leiden ophielden met het produceren van kennis op het terrein van discriminatie en rassendiscriminatie. Dat ging gewoon door, maar zonder een focus op anti-zwart racisme jegens mensen van Afrikaanse afkomst. Ook lijkt de band met beleidsdebatten losser, maar daarvoor zouden ook bijvoorbeeld de Handelingen van de Tweede Kamer in een vervolgonderzoek meer systematisch doorzocht moeten worden.

vooral op antisemitisme, homofobie en islamofobie.²¹ De aandacht voor islam en moslims kreeg na 2001 een eigen dynamiek in de media, de politiek en de wetenschap.²²

In 2011 na de jaren van stilte ten aanzien van zowel acties als wetenschappelijke publicaties ontstond opnieuw een actieve antiracismebeweging, naar aanleiding van onder meer het door velen als excessief ervaren politieoptreden van de politie in Dordrecht tegen Quinsy Gario en nog drie activisten. De actievoerders waren naar Dordrecht vertrokken met de slogan ‘Zwarte Piet is racisme’ om te protesteren tegen de aankomst van Sint Nicolaas en zijn zwarte pieten. Deze nieuwe aandacht en dit nieuwe activisme met betrekking tot verzet tegen racisme is nog gaande en vormt mede de context van het onderhavige onderzoek. De antiracismebeweging en verzet tegen anti-zwart racisme zijn opnieuw onderdeel van het publieke discours geworden. Dit wordt onderstreept door diverse recente wetenschappelijke publicaties inzake racisme, geschreven door Nederlandse wetenschappers (Essed en Hoving, 2014; Ghorashi, 2014 en 2015; Weiner 2014 en 2016; Wekker 2016).

Aldus tekent zich een periodisering af – zwaartepunt aandacht voor racisme in de jaren zeventig-tachtig, na relatieve stilte in de jaren negentig verschuivende accenten na 2000, heropleving focus op racisme na 2011 – die samenhangt met de nationale en internationale politiek, economische conjunctuur, beleidsaccenten en de onderzoeksagenda van gespecialiseerde wetenschappers. Deze literatuurinventarisatie, niet meer dan een *quick scan* die honderden titels heeft opgeleverd, laat hiervan de oogst zien, zonder op de resultaten van de afzonderlijke studies als zodanig in te kunnen gaan.

1.5 De gehanteerde werkwijze

Dit rapport bevat een inventarisatie van wat geschreven is over de uitsluitingsmechanismes waar mensen van Afrikaanse afkomst in het huidige Nederland mee geconfronteerd (kunnen) worden. Hiervoor (par. 1.1) is een omschrijving gegeven van de vier groepen die onder deze gezamenlijke noemer vallen. Dat geeft een beeld over hoeveel mensen het gaat wanneer hier

---

²¹ Zie Karin Phaet & Jessica ter Wal (red.) (2004). *Moslim in Nederland, diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid: Turken en Marokkanen in Nederland 1998-2002*. Den Haag: SCP.

²² Zie SCP-rapport *De sociale staat van Nederland 2015*. En ook Ineke van der Valk (2014), *Islamofobie en discriminatie in Nederland*. Amsterdam University Press. Van der Valk, Ineke & Wil van der Schans (2011). *Monitor racisme & extremisme: Extremisme in Amsterdam*. Anne Frank Stichting/Universiteit van Leiden, Instituut Bestuurskunde.

over deze ‘groep’ wordt gesproken. Een groep in de economische en culturele zin kan slechts bestaan wanneer vanuit groepsbelang en ten behoeve van het bevorderen van groepsbelang wordt gehandeld. In die zin verwijst de brede noemer van mensen van Afrikaanse afkomst niet echt naar een groep. Het gaat om een combinatie van diverse culturele, etnische, regionale en geografische groepen zichtbaar herkenbaar binnen de Nederlandse samenleving op basis van huidskleur en andere uiterlijkheden. Zij kunnen zichzelf bewust identificeren met een African Diaspora, verbonden aan historische ervaringen met onderdrukking, zoals een slavernijverleden, Nederlands kolonialisme en andere factoren, of op basis van een recente vrijwillige of gedwongen migratie uit een Afrikaanse postkoloniale staat. Het gegeven dat ze tegen anti-zwart racisme aanlopen, zich steeds weer bewust zijn van hun huidskleur speelt een rol. Het gaat om zowel een (opgelegde) sociale identiteit als om zelfidentificatie zijnde van Afrikaanse afkomst. Identificatie met een African Diaspora kan onderdeel zijn van een zoektocht naar een gezamenlijke duiding en het zichzelf kunnen vinden in een opkomende groepsidentiteit als van Afrikaanse afkomst, opgedrongen of niet.²³ Terwijl het individu een poging kan doen en succesvol kan zijn met het kiezen van een eigen benaming, is dat voor een groep ingewikkelder.

De centrale onderzoeksvraag van het ministerie van SZW is vertaald in een inventarisatie, een inzichtelijke lijst met informatie en bronnen die handelen over uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in het huidige Nederland. De nadruk is gelegd op wat in de laatste ruim veertig jaar op dit terrein in verslagen en rapporten gebundeld is, waarbij we niet alleen geïnteresseerd zijn in bevindingen *over* maar ook van/geschreven door mensen van Afrikaanse afkomst. Die laatste publicaties zijn schaars lijkt het. Het onderzoeksteam heeft de werkzaamheden langs drie lijnen aangepakt: bureauonderzoek; een expertmeeting bij aanvang van het project, en feedbacksessies om ideeën en concepten te bespreken.

1.5.1 Bureauonderzoek

Rekening houdend met de aard van het onderzoek en de beperkte tijd die beschikbaar was om de werkzaamheden te verrichten is bureauonderzoek uitgelopen tot het meest essentiële onderdeel van de werkzaamheden. Bij de zoekactie naar relevante literatuur is een brede

---

²³ Zie ook Brubaker and Cooper over de wisselwerking tussen ‘hard’ en ‘soft’ identities: opgedrongen door een omgeving en zelfgekozen identificaties. In die zin is identiteit geen statisch begrip maar een voortdurend proces van identificeren op grond van positieve en negatieve gronden. Rogers Brubaker & Frederick Cooper (2000). *Beyond ‘Identity’*. *Theory and Society* 29 (1), 1-47.

waaier aan invalshoeken en trefwoorden gehanteerd. Wetenschappelijke literatuur werd gezocht in verschillende digitale databases, waaronder Jstor, Taylor & Francis, SAGE Journals en de online database van de Vrije Universiteit. In de beginfase van het bureauonderzoek werd aan de hand van verschillende steekwoorden gezocht op relevante titels. Steekwoorden die gebruikt zijn, betreffen onder andere ‘racisme’, ‘discriminatie’, ‘ethniciteit’, ‘ras’, ‘allochtoon’ en ‘Nederland’. Deze woorden werden in combinatie gebruikt en in combinatie met de categorieën volgens welke de literatuur is gesorteerd. Ook Engelstalige literatuur is meegenomen met betrekking tot uitsluitingsmechanismes in Nederland. Naast de online database, is gebruikgemaakt van de literatuuropgaves in boeken/artikelen die online gevonden werden. Per categorie werd via deze sneeuwbalmethode gezocht in deze literatuurlijsten, waarbij verzadiging werd bereikt zodra dezelfde titels en auteurs steeds frequenter dubbelden met de reeds gevonden literatuur per categorie.

De *quick scan* beoogde alles op te sporen wat gepubliceerd is door Nederlandse wetenschappers, beleidsmakers en anderen die onderzoek deden naar de multiculturele samenleving, integratie, assimilatie, migranten, discriminatie, rassendiscriminatie, racisme, afrofobie, stereotypering, VN-verdragen en verklaringen op het terrein van discriminatie en of racisme, alsmede door buitenlandse auteurs die dat deden toegespitst op Nederland. Gegeven de korte onderzoekstijd moesten we dat beperken tot het verzamelen van vooral titels van studies, de naam van schrijvers, jaartal en uitgevers. Dit is grotendeels via elektronische zoeksystemen gedaan. In eerste instantie is alles op de bovengenoemde terreinen bij elkaar geveegd en vervolgens is een zorgvuldige selectie gemaakt. Ook titels van romans, essays, papers, artikelen en stukjes in dagbladen en tijdschriften zijn bekeken en toegevoegd aan de lijst, als ze relevant waren (zie Bijlage I). Primaire bronnen zoals de Handelingen van de Tweede Kamer, van belang om de begrippenreeks multiculturele samenleving, integratie, assimilatie, migranten, discriminatie, rassendiscriminatie of racisme, afrofobie, stereotypering ook nauwkeuriger in de tijd te kunnen plaatsen, zijn, als hiervoor gemeld, nog niet in het onderzoek betrokken.

1.5.2 Expertmeeting

Vijf weken na de aanvang van het bureauonderzoek heeft op 7 maart 2017 een expertmeeting plaatsgevonden aan de VU. Er waren dertien experts op het terrein van uitsluitingsmechanismes uitgenodigd en aanwezig (zie bijlage III). Het lag in de bedoeling dat

deze experts zo veel mogelijk feedback op de drie vertrekpunten zouden leveren en verwijzingen naar bestaande onderzoekslijnen en verbindingen met literatuur benoemen. Deze kick-off bijeenkomst heeft een aantal ontwikkelingen binnen het onderzoek gestimuleerd. Drie vragen zijn aan deze experts voorgelegd:

1. Welke wetenschappelijke literatuur en andere bronnen over uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst moeten we volgens u beslist in ons onderzoek betrekken?
2. Kent u voorbeelden van gevallen waar mensen van Afrikaanse afkomst zijn uitgesloten op basis van anti-zwart racisme, afrofobie, discriminatie en dergelijke mechanismes en op welke wijze gebeurt dat dan: stelselmatig of incidenteel?
3. Wat zijn volgens u de leemtes (gebreken) in bestaand beleidsonderzoek/onderwijs wanneer het gaat over deze uitsluitingsmechanismes?

De expertmeeting leverde voor het onderzoek veel op. Behalve dat veel titels en namen van schrijvers werden genoemd die geraadpleegd dienden te worden en die een plek op de lijst verdienden, waren ook schrijvers en activisten aanwezig die beschikten over veel informatie en kennis van zaken met betrekking tot de dagelijkse praktijk van racisme en anti-zwart racisme-initiatieven. Bijlage III bevat een samenvatting van de discussie, waaronder ook observaties met betrekking tot (leemtes in) beleidsonderzoek. Tijdens de meeting is voorgesteld om de wetenschappelijke literatuur en andere bronnen onder te brengen in een aantal categorieën. Deze suggestie is overgenomen. Mede hierdoor zijn de in hoofdstuk 3 besproken en in Bijlage I genoemde wetenschappelijke literatuur en andere bronnen onderverdeeld in elf velden: (1) WRR-rapporten; (2) SCP-rapporten; (3) Migratie- en integratieonderzoek; (4) Algemene bronnen; (5) Onderwijs; (6) Arbeidsmarkt; (7) Justitie (politie, strafmaat en wetgeving); (8) Media en representatie; (9) Sport; (10) Huisvesting en (11) Psychologische testen.

Door deze opzet is een ordening aangebracht in het gevonden materiaal die kan bijdrage aan een verdere analyse van zwaartepunten en leemten in de kennis over uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland, gekoppeld aan verschillende beleidsterreinen. Uiteraard zullen wellicht andere bronnen bestaan die niet in de lijst staan. Zo leverde Dienke Hondius vanuit de publicatie *Blackness in Western Europe* (2014) een notenapparaat aan van ruim 58 bladzijden met bronnen. Het leverde een reeks titels op die relevant zijn voor een discussie over achterliggende historische mechanismes van anti-zwart

racisme in een bredere Europese context en die als Bijlage II is toegevoegd. Ten slotte leverde de expertmeeting informatie over diverse incidenten in de maatschappelijke praktijk van alledag die vallen onder de noemer van uitsluitingsmechanismes. Twee voorbeelden komen in hoofdstuk 2 aan de orde. Een aantal andere wordt kort aangestipt in hoofdstuk 4 en Bijlage III. Ze geven weer hoe uitsluitingsmechanismes het leven van mensen van Afrikaanse afkomst kunnen beïnvloeden.

1.5.3 Feedbacksessies

Het korte traject van werkzaamheden aan dit onderzoek heeft ten slotte ook twee momenten van wetenschappelijke feedback gekend. Ook deze twee sessies werden binnen de VU georganiseerd en vonden plaats in de context van het Migration and Diversity Centre (MDC) van de VU. De eerste bijeenkomst was een congres met als thema ‘Racial exclusion in and at the borders of Europe’ op 27 maart 2017. Legêne was een van de convenors, en Cain heeft er een eigen paper gepresenteerd, getiteld ‘Decoloniality of memory and anti-black racism in the Netherlands’. Het problematiseerde de sterke anti-anti-zwarte discriminatiegeluiden die we in deze tweede antidiscriminatiegolf horen. Tijdens de Q and A van Cains paper zijn diverse kritische opmerkingen gemaakt en suggesties gedaan over het benaderen van witte plekken in zijn betoog in relatie tot het onderzoek.

De tweede sessie was op 1 mei 2017 en speciaal in het kader van dit onderzoek door het MDC georganiseerd. Aan deze sessie hebben 21 participanten deelgenomen (zie Bijlage IV). Tevoren was het concepthoofdstuk 4 opgestuurd en een ongeordende lijst van publicaties. Gloria Wekker opende de discussie over deze teksten met een kritische beschouwing.

Deze feedbackmomenten waren waardevol. Veel is gezegd dat in dit rapport doorwerkt. Dat betreft bijvoorbeeld aandacht voor historische context: onze voorlopige periodisering van de laatste vier decennia van antiracisme-activiteiten en het overheidsbeleid in par. 1.4. Kwesties als de hiervoor kort besproken geschiedenis van het LBR, de resonantie van de antiracisembeweging op de universiteiten en dieper in de samenleving vragen beslist om meer onderzoek. De vragen die we bij zo’n nadere analyse van de bestaande studies zouden kunnen stellen is: wat missen we als we het *niet* over racisme hebben, zoals op grond van de literatuurinventarisatie gangbaar blijkt in bestaande studies; wat maakt specificatie van de problemen van uitsluiting in een begrippenreeks van discriminatie, racisme, anti-zwart racisme, afrofobie juist mogelijk, zonder dat ieder begrip op zich een hermetisch verklarend

begrip wordt; in hoeverre zien we institutionele patronen, historische patronen, hoe ver terug moet je daarvoor gaan in de tijd? Er is twijfel in de samenleving. Hoe kan de antireactie tegemoetgetreden worden gezien het feit dat zwart ook een positieve identificatie is?

De algemene mening van deze expertgroep was dat antidiscriminatiebeleid vereist dat racisme en anti-zwart racisme specifiek benoemd worden, en dat structurele en historische patronen onderwerp zijn van veel meer onderzoek en maatschappelijk debat. Over dit standpunt bestaat geen consensus binnen de wetenschap, getuige onder meer de eerder aangehaalde publicatie van Siebers (2017, p. 382 en *passim*), die in het benoemen en onderzoeken van zwart tegenover wit, zoals gebeurt door de voor dit rapport geraadpleegde experts, een gevaar ziet van ongewenste *racilization* en een reïficatie van ‘ras’.

1.6 Begrippenreeks

We sluiten deze inleiding af met een korte aanduiding van de belangrijkste begrippen die nu enkele malen gepasseerd zijn. In hoofdstuk 4 wordt hier dieper op ingegaan. Het eerste, meest brede begrip is discriminatie. Artikel 1 van de Grondwet verbiedt discriminatie en wijst daarbij onder meer ras aan als grond: ‘Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.’ Het Nederlands Wetboek van Strafrecht artikel 90quater stelt: ‘Onder discriminatie of discrimineren wordt verstaan elk vorm van onderscheid, elke uitsluiting, beperking of voorkeur, die ten doel heeft of ten gevolge kan hebben dat de erkenning, het genot of de uitoefening op voet van gelijkheid van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel terrein of op andere terreinen van maatschappelijk leven, wordt teniet gedaan of aangetast.’

Racisme is discriminatie, maar niet noodzakelijk een nadere toespitsing daarvan. Zo stelde de Monitor Rassendiscriminatie van 2005: ‘Op grond van het Internationaal Verdrag ter Uitbanning van alle vormen van Rassendiscriminatie (IVUR) en uit de antidiscriminatie bepalingen in het Wetboek van Strafwet en de oordelen van de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) volgt dat onder ras mede wordt begrepen: huidskleur, afkomst of nationale of etnische afstamming. Ook godsdienstige, etnische, fysische, geografische, culturele of historische kenmerken kunnen, gezien de vaste jurisprudentie, ertoe leiden dat er sprake is van discriminatie op grond van ras.’

De monitor concludeerde op grond daarvan: ‘Rassendiscriminatie kan allochtonen en autochtonen treffen.’ (Monitor Rassendiscriminatie 2005, p. 11)

Anti-zwart racisme kan wel een nadere toespitsing van het brede begrip discriminatie zijn.

Anti-zwart racisme staat centraal bij het gevoel dat een zwarte persoon heeft of kan hebben wanneer hij/zij merkt dat anderen – vanuit een vermeende ‘kleurenblindheid’, een niet opmerken van verschil in huidskleur – hem/haar als onzichtbaar schijnen te beschouwen, of andersom, als juist zij in negatieve zin zichtbaar blijken te zijn, bijvoorbeeld bij controles in de openbare ruimte, en wanneer aan hun huidskleur bij een succesvol of minder succesvol optreden in sport of cultuur, of bij het openlijk innemen van een politiek standpunt plotseling een andere betekenis wordt toegekend.²⁴ Het NiNsee omschreef in een persbericht uit 2016 anti-zwart racisme als een klimaat waarin het mogelijk wordt om zwarte mensen ongestraft te beschimpen en fysiek en mentaal te intimideren.²⁵ Het begrip hangt samen met / is een hedendaagse vertaling van het door Frantz Fanon uitgewerkte begrip ‘negrophobia’.²⁶

Een andere hedendaagse toepassing van de analyse van Fanon komt uit bij het begrip afrofobie. Het is een relatief onbekend begrip in het discours in Nederland inzake discriminatie en racisme. De VN-Working Group of Experts on People of African Descent (WGPAD)²⁷ definieert afrofobie als angst, haat, afkeer, en aanverwante onverdraagzaamheid tegenover zwarte Afrikanen en mensen van Afrikaanse afkomst, wat ook zelfhaat bij mensen van Afrikaanse afkomst teweeg heeft gebracht.²⁸ De term lijkt de meest directe uitdrukking van het streven in het VN-decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst om discriminatie

---

²⁴ Zie Çankaya, S. (2015) ‘De politieke surveillance van ras en etniciteit’. In: Moor, L.G, Janssen, J., Easton, M. & A. Verhage (eds.), *Cahiers Politicistudies: Etnisch profileren en interne diversiteit bij de politie* (p. 13-33). Antwerpen: Maklu. Zie ook Jan Nederveen Pieterse (1990). *Wit over Zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur* (Amsterdam) over de ‘negrophilia’collectie bijeengebracht door Felix de Rooy en Norman de Palm, met name p. 132-188; Gloria Wekker (2016). *White Innocence. Paradoxes of Colonialism and Race*. Durham and London: Duke University Press.

²⁵ ‘NiNsee: Zorg over toenemend anti-zwart racisme in Nederland’. <http://afromagazine.nl/nieuws/ninsee-zorg-over-toenemend-anti-zwart-racisme-nederland> (10-8-2017)

²⁶ Frantz Fanon, *Black Skin, White Masks*. Transl. Charles Lam Markmaan (1952; reprint Grove New York, 1967)

²⁷ <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Racism/WGAfricanDescent/Pages/WGEPADIndex.aspx> (10-8-2017).

²⁸ ‘Afrophobia seeks to dehumanize and deny the dignity of a large group of people defined by visible characteristics of difference, in this case, their skin colour, imagined psychological or behavioural traits and also by invisible ones, in particular their relation with Africa as a continent (understood as primitive). It is based on socially constructed ideas of “race” and the idea that there is a hierarchy between “races”. Afrophobia manifests itself through acts of racial discrimination – direct, indirect, institutional and structural – and physical violence, including hate speech and other forms of harassment targeting black people. (Report of the Working Group of Experts on People of African Descent on its mission to Sweden (1-5 December 2014), A/HRC/30/56/Add.2, p. 9); http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session30/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session30/Documents/A_HRC_30_56_Add_2_FRE.docx&action=defaultItemOpen=1 (10-8-2017)

van mensen van Afrikaanse afkomst uit te bannen. Buiten de WGPAD wordt de term in VN-documenten tot nu niet gebruikt. Het is een belangrijk begrip in de beweging tegen anti-zwart racisme en bij organisaties als het European Network of People of African Descent (ENAR).²⁹

---

²⁹ Zie ook het Panel statement by Barryl A. Biekman (April, 14th 2016, 18th session WGPAD) waarin zij pleit voor een sterker conceptueel raamwerk. Zie ook: ENAR Shadow Report 2014-2015 on Afrophobia in Europe: Key Findings, European Network Against Racism, http://www.enar-eu.org/IMG/pdf/sr_key_findings-2.pdf (20-8-2017)

Hoofdstuk 2. Ervaringen met vermoed anti-zwart racisme

In rechtszaken die te maken hebben met discriminatie en racisme ligt de bewijsvoeringslast bij het vermeende slachtoffer. De persoon die een aanklacht doet wegens discriminatie of in een bepaalde situatie het gevoel heeft gehad met rassendiscriminatie geconfronteerd te zijn, twijfelt vaak over al dan niet een melding doen. Het melden van gevallen van rassendiscriminatie bij de politie, een Anti-Discriminatie Bureau (ADB) of zelfs bij het College voor de Rechten van de Mens heeft in Nederland nooit op grote schaal plaatsgevonden (zie hierna 4.2). Dat komt waarschijnlijk door schaamte en onzekerheid. Slachtoffers praten liever hierover met familie en vrienden. Cain (2007) bespreekt dit als ‘Fellowship Linkage’.³⁰ Dat wil zeggen dat onder elkaar alle onderwerpen en de dagelijkse ergernissen c.q. micro-agressies de revue passeren. Men weet zeker dat de ander hetzelfde in Nederland min of meer heeft meegemaakt en in het kader van *fellowship linkage* bereid is hierover van gedachten te wisselen. Lang niet alle potentiële zaken bereiken de autoriteiten en monitorende instituties. In uiterste gevallen, waarin het slachtoffer wordt geadviseerd om toch een aanklacht in te dienen, blijft het vaak moeilijk om discriminatie of racisme te bewijzen. Dat neemt niet weg dat slachtoffers door ADB’s, de politie, het College van de Rechten van de Mens en anderen wel worden geadviseerd om meldingen te doen.

2.1 Twee casussen

Voor we de literatuurscan presenteren van wat bekend is over uitsluitingsmechanismen van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland, presenteren wij kort twee ervaringen met vermoedelijk rassendiscriminatie die nooit bij de politie, een ADB of bij het College voor het Rechten van de Mens in beeld zijn gekomen, teneinde te laten zien dat onderzoek over en ervaringen met anti-zwart racisme niet gemakkelijk bij elkaar te brengen zijn (in bijlage III worden meer voorbeelden genoemd). Het zijn typische incidenten die plaatsgevonden hebben, waarbij de (bij deze auteur bekende) benadeelde personen niet precies wisten wat zij daarmee moesten beginnen. Juist om die onzekerheid gaat het hier. De eerste casus heeft betrekking tot toegang tot de arbeidsmarkt en de andere heeft plaatsgevonden binnen een onderwijsinstelling.

---

³⁰ Cain, Artwell (2007). *Social Mobility of Ethnic Minorities in the Netherlands: The Peculiarities of Social Class and Ethnicity*. Delft: Eburon. (Zie p. 61).

Casus: Een baan zoeken via het uitzendbureau

De Afro-Surinaamse mevrouw (we noemen haar Ria Bruins) is 26 jaar. Zij woont in Rotterdam en heeft een studie sociale en maatschappelijke dienstverlening aan de Hogeschool Rotterdam afgerond. Mevrouw Bruins heeft bij diverse instellingen gesolliciteerd en voerde drie sollicitatiegesprekken zonder succes. Na zeven maanden werkloosheid besloot zij om werk te zoeken bij een uitzendbureau dat adverteerde voor administratieve medewerkers. Ervaring in administratieve werkzaamheden had zij opgedaan tijdens haar studie met parttime functies in de administratieve sector. De website van het uitzendbureau vermeldde dat met spoed een medewerkster werd gezocht voor werkzaamheden in de financiële sector van bedrijf X die zelfstandig en in teamverband haar werkzaamheden uit zou kunnen voeren.

Mevrouw Bruins stelde via de website een sollicitatiebrief op, vulde het online-formulier in zonder een foto, en kreeg onmiddellijk een telefonische oproep. Men was tevreden met haar sollicitatiebrief en de nood was hoog. Was zij per omgaande beschikbaar? Telefonisch werd vervolgens doorgevraagd over haar opleiding, kennis van zaken en ervaring met de desbetreffende werkzaamheden. Mevrouw Bruins kreeg een uitnodiging om zo spoedig mogelijk langs te gaan bij die klant van het uitzendbureau teneinde nader kennis te maken en de arbeidsvoorwaarden te bespreken. Toen zij bij het bedrijf aankwam, werd ze opgevangen door de directiesecretaresse die haar onder andere vroeg: “Bent u echt de mevrouw Bruins die is gestuurd door het uitzendbureau?” Haar antwoord was bevestigend. Na het kennismakingsgesprek liet de medewerkster haar kennismaken met de andere collega’s en vertelde allen dat ze maandag zou beginnen. Maar later op de middag werd mevrouw Bruins door het uitzendbureau gebeld met de mededeling dat het bedrijf X afzag van haar diensten.

Het speet de uitzendbureaumedewerkster zeer dat zij de functie niet gekregen had. Mevrouw Bruins raakte in alle staten. Zij was overtuigd van haar professionele presentatie tijdens het gesprek bij bedrijf X. Na dat telefoontje had zij het gevoel dat zij vanwege haar huidskleur werd gediscrimineerd en afgewezen. Een vraag die bij haar bleef steken was waarom er met zekerheid werd gezegd dat ze maandag kon beginnen om vervolgens te worden afgewezen. Zij is ervan overtuigd dat men iemand met een ander uiterlijk verwachtte vanwege haar Nederlands klinkende naam. Mevrouw Bruins heeft geen bewijs om haar vermoedens van discriminatie en/of racisme hard te maken. Zij kon niet naar de politie of een ADB stappen om een aanklacht te doen, want ze had geen hard bewijs. Daarnaast bestond de mogelijkheid dat zij vanwege een andere reden wellicht afgewezen was. Dat kon zij niet weten. Wat bleef was haar gevoel dat het discriminatie of racisme was.

Casus: Mondeling tentamen theoretische kennis

Carlos Pinto is een student sociologie van 23 jaar. Hij is een zwarte jongeman uit Curaçao. Hij volgt de laatste vier jaar een opleiding aan de universiteit. Zijn keuzevak is biologie. Hij wenst na het behalen van zijn masters een eenjarige studie pedagogie te doen op de lerarenopleiding omdat het zijn ambitie is terug te keren naar Curaçao als een gekwalificeerde leerkracht. Pinto heeft de meerderheid van zijn tentamens op het eerste testmoment gehaald. Zijn werkstukken zijn minder briljant geweest. Hij denkt zelf dat het kwam vanwege het feit dat hij min of meer gedwongen was om in kleine werkgroepen werkopstellingen en projecten te maken. Hij meent dat vanwege het feit dat hij vrij mondig en kritisch is geweest over de lakse houding van sommige studenten in diverse werkgroepen, hij een reputatie heeft gekregen van een lastige persoon om mee samen te werken. Mede hierdoor denkt hij dat hij een minder vlotte relatie heeft met sommige docenten in vergelijking met zijn witte medestudenten. Bovendien is hij ervan overtuigd, na een heftig incident in de collegezaal tijdens een discussie over ziektes die vaak bij sommige ‘rassen’ zouden voorkomen, dat men wellicht aan hekel aan hem heeft. Dit vanwege zijn assertieve houding en vooral zijn donkere huidskleur. Volgens hem zeggen sommige studenten niet met hem samen te willen werken omdat hij te veeleisend is en geneigd is kritische standpunten in te nemen over onderwerpen zoals discriminatie, ras, etniciteit en vermeend racisme. Hij vindt dat er juist sprake was van rassendiscriminatie jegens hem door een aantal studenten en docenten. Hij meent zijn rechten te kennen en wil niet behandeld worden als een koloniaal subject.

Toen kwam het moment dat Pinto een mondeling tentamen moest doen. Alle studenten dienden een boekenlijst op te stellen en deze bij hun hoogleraar in te dienen voor een mondeling. Dat heeft hij ook gedaan. Met de desbetreffende hoogleraar had hij in het begin van het derde jaar van zijn studie een probleem tijdens colleges. Maar het mondelinge tentamen is naar zijn mening prima gegaan. Toch wilde hij een klacht indienen bij het ADB te Amsterdam omdat bij het einde van het mondeling de hoogleraar tegen hem gezegd zou hebben dat hij ‘veel weet voor een zwarte uit Curaçao’. Dit pikte hij niet. Hij beschouwde het als racistisch naar hem toe en ook naar anderen van dat eiland. De klacht heeft hij niet ingediend want het zouden zijn woorden zijn tegen de woorden van de hoogleraar. Bovendien meende hij dat hij uit moest kijken met zo’n aanklacht om zijn kansen bij het afstuderen niet te dwarsbomen.

2.2 Relevantie voor dit rapport

De overeenkomst tussen beide casussen is het gegeven dat zowel mevrouw Bruins als de heer Pinto het gevoel hadden dat ze onheus bejegend waren en dat dit te maken had met hun huidskleur en afkomst. Maar ze voelden zich ieder niet in staat om een aanklacht in te dienen, omdat er geen concreet bewijs was om dit hard te maken. Ze gingen ook zelf de tegenargumenten geven. Bijvoorbeeld: hoewel de zaak voor de heer Pinto vrij duidelijk lag, gegeven ook de eerdere ervaringen die hij aan de universiteit had en ook met dezelfde hoogleraar, en hij zeker kon stellen dat wat de hoogleraar tegen hem gezegd had als racisme gekwalificeerd kan worden, zou het moeilijk te bewijzen zijn. De professor zou bovendien kunnen zeggen dat wat hij zei als een compliment bedoeld was. Mevrouw Bruins kon alleen maar vermoeden waarom de procedure misliep. Zij gaat er vanuit dat haar uiterlijk hierin een rol heeft gespeeld.

Het zijn individuele gevallen van vermoed anti-zwart racisme. In de context van uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in het huidige Nederland rijst de vraag waar deze mensen het meest last van hebben. Zijn dat individuele incidenten van vermoed racisme of is dat een institutioneel en structureel racisme? Beide vormen van vermoed racisme spelen zich af in meerdere dimensies, zowel op individueel en groepsniveau als op systeemniveau. Een andere vraag is of de dynamiek tussen deze niveaus specifiek is voor anti-zwart racisme of op dezelfde manier speelt bij andere vormen van discriminatie op de arbeidsmarkt of in het onderwijs. Volgens het hiervoor in de inleiding aangehaalde kabinetsstandpunt overstijgt een effectieve aanpak van discriminatie vaak de specifieke gronden daarvan. Maar weten we wel genoeg van wat de specifieke gronden zijn in geval van ervaren anti-zwart racisme?

Racisme heeft te maken met een structuur van macht en instituties. De structuur is niet zichtbaar en wordt verondersteld, historisch geworteld in een koloniale geschiedenis van ongelijkheid en onderdrukking. Vanuit dit systeem van macht kent het individu zijn in de raciale constellatie toebedeelde of beschikbare persoonlijke macht. Vandaar dat een witte persoon iets wat door hem of haar niet als racistisch wordt begrepen kan zeggen of doen jegens een zwarte of een persoon van kleur, zonder dit te beschouwen als een uitdrukking van machtsverhoudingen. De rechtvaardiging van zulk anti-zwart racisme zit ingebed in het systeem, de witte persoon zal er persoonlijk geen last van hebben of krijgen. In het geval van institutioneel racisme gaat het om ongeschreven levensopvatting en normen die vooral onzichtbaar zijn, maar bepalend voor de raciale verhoudingen in organisaties, werkculturen en

de samenleving. Gebeurtenissen als de bovengenoemde twee, waarbij een zwarte, of een persoon van kleur wordt benadeeld, bieden vaak geen sluitend bewijs, waardoor betrokkenen aarzelen om wegens discriminatie en of racisme naar een ADB of de rechtbank te stappen, ookal bestaat daarvoor in principe de ruimte.

Tegen deze achtergrond speelt het belang om aandacht te vragen voor rassendiscriminatie en anti-zwart racisme in de Nederlandse samenleving en het thema te adresseren in onderwijscurricula, onderzoeksprogramma's van universiteiten en andere instellingen en overheidsbeleid, zoals nu in het kader van de het VN-decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst.

Hoofdstuk 3. Wetenschappelijke literatuur en andere bronnen

Dit hoofdstuk inventariseert studies over uitsluitingsmechanismes in de Nederlandse samenleving, (in de meerderheid) in Nederland verricht, teneinde te achterhalen wat er bekend is over uitsluiting van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland. Deze selectie van zo'n 625 titels is dus niet beperkt tot uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst, eerder is het andersom. De literatuursearch leverde relatief weinig titels op die expliciet handelen over mensen van Afrikaanse afkomst, zelfs niet wanneer we dit toespitsen op Afro-Surinamers en Antillianen. Binnen het totaal van de gevonden titels heeft een redelijk aantal betrekking op migranten in de Nederlandse samenleving en hun participatie binnen diverse instituties en op verschillende maatschappelijke terreinen. De meerderheid van deze studies benoemt uitsluitingsmechanismes of focust op integratiekwesties, maar de problematiek van discriminatie als zodanig is meestal niet het uitgangspunt.

Zoals uitgelegd in par. 1.5.2 hebben we de titels onderverdeeld in elf categorieën: (1) WRR-rapporten; (2) SCP-rapporten; (3) Migratie- en integratieonderzoek; (4) Algemene bronnen; (5) Onderwijs; (6) Arbeidsmarkt; (7) Justitie (politie, strafmaat en wetgeving); (8) Media en representatie; (9) Sport; (10) Huisvesting en (11) Psychologische testen. Naast het zoeken op trefwoorden vormde de titel van een publicatie de belangrijkste aanwijzing voor het onderbrengen in een specifieke categorie. Al wat gevonden is, heeft een plaats op de lijst gekregen. Het is mogelijk dat een boek, rapport, essay of artikel nog niet in het juiste vak zit of niet geschikt is voor een specifieke categorisering.

De lijst begint met de rapportages van de WRR, omdat de WRR als eerste in 1979 met een onderzoek kwam en ging rapporteren over migranten en integratiebeleid in Nederland. Vervolgens heeft het SCP, onze tweede categorie, deze rol grotendeels overgenomen. De publicaties van beide organisaties in deze eerste twee categorieën zijn niet direct onder domeinen als onderwijs of arbeidsmarkt te plaatsen, maar bestrijken veelal meerdere beleidsterreinen. De studies zijn veelal niet verricht met het oog op de positie van specifiek mensen van Afrikaanse afkomst. In de meeste gevallen waar geschreven wordt over bijvoorbeeld Surinamers, Antillianen, Kaapverdianen, Afrikanen, enz. vallen deze binnen de

categorie van migranten of allochtonen.³¹ De conclusies kunnen meestal niet direct betrokken worden op ervaringen van mensen van Afrikaanse afkomst als groep.

Na deze twee categorieën zijn de wetenschappelijke literatuur en andere bronnen ondergebracht per beleidsterrein: Migratie- en integratiebeleid; Algemene bronnen; Onderwijs; Arbeidsmarkt; Justitie (politie, strafmaat en wetgeving); Media en presentatie; Sport; Huisvesting; Psychologische testen. Nogmaals: het betreft slechts een *quick scan*, die niet volledig kan zijn. Zo ontbreekt bijvoorbeeld het domein van de gezondheidszorg of het onderwerp van opvang van vluchtelingen. Bovendien was binnen de toegemeten tijd geen gelegenheid om inhoudelijk na te gaan hoe de verschillende publicaties op elkaar voortbouwen, hoe de praktische aanduiding van uitsluitingsmechanismes zich in de afgelopen halve eeuw heeft ontwikkeld, en onder welke noemer mensen van Afrikaanse afkomst erin aan de orde komen. De titels geven slechts een eerste indicatie. In dit hoofdstuk lichten we er enkele uit, Bijlage I bevat de volledige lijst.

3.1 Bevindingen op hoofdlijnen

In de loop van de laatste veertig jaar zijn er redelijk veel studies verricht over migranten en hun kinderen in Nederland. De meerderheid van deze studies handelt vooral over migratie, integratie en de problemen van immigranten, hun integratie in de Nederlandse samenleving en de relatie tot het gevoerde overheidsbeleid. De meeste studies zijn beleidsgericht, en veelal door de overheid gesubsidieerd of indirect gefinancierd (betreft zowel WRR, SCP, universitaire onderzoekscentra, onderzoeksbureaus, stichtingen, instituties en individuele onderzoekers). Ze hebben steeds een relatie met het gaande beleid, evaluatie van eerder gevoerd beleid of ze dragen materiaal aan voor het te voeren overheidsbeleid in relatie tot migratie en integratie. De migranten zijn een doelgroep voor beleid op het gebied van arbeidsparticipatie, onderwijs en huisvesting. De titels suggereren dat er aanvankelijk weinig aandacht lijkt te bestaan voor de doorwerking van het koloniale verleden in de ‘ontvangende’ samenleving.

Uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in het huidige Nederland kunnen worden benoemd in termen van discriminatie, rassendiscriminatie, anti-zwart racisme en afrofobie (zie hoofdstuk 1.6 en 4). De expertmeeting concludeerde dat voor deze *quick scan* het behulpzaam zou zijn om vanuit de brede noemer van uitsluitingsmechanismes het

---

³¹ Het onderscheid wordt wel expliciet gemaakt in Andriessen et al., 2014.

begrip racisme te kiezen als het begrip dat in de literatuur het dichtst bij de specifieke problematiek van uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst komt. Men benadrukte het belang om racisme en anti-zwart racisme verder te contextualiseren (zowel historisch als hedendaags in verschillende maatschappelijke domeinen) als het meest significante element bij het beschouwen en spreken over uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland. Onderzoekers en beleidsmakers in Nederland zouden hiertoe meer instrumenten moeten ontwikkelen en daarbij ruimte creëren voor kritisch denken en debat over ervaren racisme in de specifieke domeinen als het onderwijs, de arbeidsmarkt, de media, de cultuur en musea. Maar ook lijkt het van belang om een conceptueel kader te ontwikkelen dat deze domeinen overstijgt en de historische, psychologische en institutionele onderliggende structuren beter zichtbaar maakt. In de aanbevelingen komen we hierop terug.

In onze *quick scan* duikt het begrip ras of racisme in de titel van studies in relatie tot migranten in Nederland niet vaak op. We lichten die titels er in dit hoofdstuk uit, onderverdeeld naar beleidsterrein. Uit de lijst blijkt dat de jaren zeventig de beginjaren vormden van studies die het begrip ras en racisme al in de titel expliciet adresseren. Een van de eerste was van de hand van Bagly (1973) *The Dutch plural society: A Comparative Study in Race Relations*. Deze studie is bij algemene bronnen van uitsluitingsmechanismes in Nederland ondergebracht. Later in de jaren zeventig verscheen de al genoemde studie van Bovenkerk *Rasdiscriminatie op de Amsterdamse arbeidsmarkt* (1977), die leidde tot veel ophef in wetenschappelijke en overheidskringen. Bovenkerk had wetenschappelijk bewijs aangevoerd met betrekking tot rassendiscriminatie op de Nederlandse arbeidsmarkt. Het was een van de signalen dat na de komst vanaf de jaren vijftig van migranten vanuit voormalig Nederlands-Indië, van gastarbeiders van het Middellandse Zeegebied en na 1975 van Surinamers, de politiek in de jaren zeventig om beleid ging vragen.

3.2 Uitwerking per categorie/domein

Rekening houdend met de probleemstelling van dit onderzoek, de bijdrage van de experts tijdens de expertmeeting, datgene wat wij aan wetenschappelijke literatuur en andere bronnen gevonden hebben en de opmerkingen van de participanten tijdens de feedbacksessie leggen wij zoals eerder vermeld de focus in deze samenvattende analyse dus op racisme en ras voor zover deze concepten voorkomen in de titels van de gevonden documenten. In Tabel 1. staan de bevindingen per categorie: het aantal gevonden publicaties en hoeveel titels ras en/of

racisme expliciet adresseren. Van de door ons gevonden studies die te maken hebben met de ‘ander’ in de Nederlandse samenleving blijken (afgezien van de categorie ‘algemeen’) verreweg de meeste te handelen over onderwijs (122) en justitie (110) met arbeidsmarktonderzoek (74) op de derde plaats.

In alle domeinen samen gaat minder dan 10 procent van de publicaties in de titel expliciet in op het thema ras/racisme. Dat wil niet zeggen dat racisme in de andere publicaties niet aan de orde komt. Dat kunnen wij niet exact weten want dit onderzoek geeft ons niet de tijd en gelegenheid om deze studies door te ploegen en bestuderen. De volledige lijst van wetenschappelijke literatuur en andere bronnen is in Bijlage I opgenomen om zichtbaar te maken wat is verschenen op het terrein van uitsluitingsmechanismen die meerdere groepen kunnen treffen, onder wie ook mensen van Afrikaanse afkomst in het huidige Nederland. Nogmaals vermelden wij dat het niet-vermeld staan in de titel niet wil zeggen dat onderzoekers geen oog voor ras en anti-zwart racisme hebben gehad. Deze *quick scan* liet een nadere inhoudsanalyse echter niet toe.

Tabel 1. Literatuur per categorie/daaronder de titels over racisme

Categorieën/domeinen	Aantal Titels
1. WRR	15
2. SCP	25
3. Migratie/Integratie	46
4. Algemene bronnen	158/16
5. Onderwijs	122/10
6. Arbeidsmarkt	74/10
7. Justitie	110/6
8. Media/Presentatie	44/6
9. Sport	18/5
10. Huisvesting	6
11. Psychologische testen	12
Totaal:	630/53

Hier volgt een aanduiding van alle gevonden titels die racisme expliciet adresseren in de titel, per categorie/domein.

WRR-rapporten

We maken een uitzondering voor WRR. In de titels van de WRR-publicaties wordt racisme niet expliciet genoemd. Maar de WRR was, als hiervoor gemeld, het eerste bekende en gevestigde orgaan dat in opdracht van de Nederlandse regering zich in 1979 ging bezighouden met wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van het etnische minderhedenbeleid van de overheid. In feite heeft de WRR de aanzet gegeven tot de brede waaier aan studies, beleidsnotities, programma's, projecten, commissies enz.

SCP-rapporten

Het SCP benoemt in de titels van de rapporten niet expliciet het thema racisme, maar het thema komt uiteraard in de rapporten wel aan de orde. Trefwoorden in de titels zijn: minderheden (1993-2003); allochtone leerlingen (2001), allochtone jongeren (2007) en allochtone stedelingen (2004/5); etnische concentratie (2007) en etnische diversiteit (2011); integratie (2007); niet-westerse migranten (2010, 2012). In *De sociale staat van Nederland* wordt in het hoofdstuk 'Sociale veiligheid' ook discriminatie besproken, onderscheiden naar uiteenlopende noemers: ras, seksualiteit, antisemitisme, godsdienstige overtuiging, sekse en beperkingen. Anti-zwart racisme is daarbij niet apart onderscheiden, en gesteld wordt dat waarschijnlijk 'discriminatie tegen moslims – in Nederland vaak van Noord-Afrikaanse of Turkse afkomst – vaker geclassificeerd wordt als ras, afkomst of huidskleur' (Bijl e.a., 2015, p. 275). Het rapport van Andriessen *et al.* uit 2015 benoemt expliciet het thema van ervaren discriminatie, ook onder mensen van Surinaamse en Antilliaanse afkomst.

Migratie- en integratiebeleid

Bij de groep van 46 titels van studies die verricht zijn in het kader van migratiebeleid en van integratie, is racisme geen trefwoord in de titel. Ook hier geldt dat dit niet wil zeggen dat men geen aandacht aan deze onderwerpen heeft besteed; bij het definiëren van migranten en het benoemen van integratiebeleid lijkt de problematiek van uitsluiting op grond van racisme geen expliciete noemer. Maar waar de titels vaak verwijzen naar groepsaanduidingen als etnische minderheden, allochtonen, of naar nationaliteit aangeduide groepen zoals Surinamers, is het interessant om na te gaan hoe mensen van Afrikaanse afkomst in deze onderzoeken zichtbaar zijn (bijvoorbeeld in discussies over spreidingsbeleid) of juist uit zicht verdwijnen. De integratieterminologie is hierbij cruciaal: denk aan de in par. 1.1 genoemde verschuivende begrippen als minderheden, etnische minderheden, niet-westerse minderheden, allochtonen, migranten. Een voorbeeld van zo'n verschuivend begrip is de redelijk recente

overkoepelende noemer van postkoloniale migranten, geïntroduceerd door de historici Bosma en Oostindie in het kader van het onderzoeksproject ‘Bringing History Home’, die uiteenlopende bevolkingsgroepen die op uiteenlopende tijdstippen na 1945 naar Nederland kwamen uit Indonesië en het Caribisch gebied in een begrip samenpakt als vormen ze een groep.³²

Algemene bronnen

De categorie Algemene bronnen is de categorie titels waar ras of racisme op zichzelf expliciet het onderwerp kan zijn. Het gebeurt in 16 titels van de 158 (alle relevante titels worden hier in voetnoten herhaald, in de volgorde van hun verschijnen).³³ In deze categorie zien we ook een aantal studies met een historische invalshoek, en enkele die een vergelijkend Europees perspectief kozen.

---

³² Zie Ulbe Bosma, *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009; Gert Oostindie, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010. Bosma is vanwege de historische invalshoek opgenomen onder categorie 1.4 Algemene bronnen.

³³ Bagley, C. (1973). *The Dutch Plural Society: a Comparative Study in Race Relations*. Oxford University Press, Oxford.

Bovenkerk, F. (1978). *Omdat zij anders zijn: Patronen van rassendiscriminatie in Nederland*. Amsterdam: Boom.

Essed, P. (1991). Knowledge and Resistance: Black Women Talk about Racism in the Netherlands and the USA. *Feminism & Psychology* 1 (2), 201-219.

Essed, P. (1993). The Politics of Marginal Inclusion: Racism in an Organisational Context. In: J. Wrench & J. Solomos (eds.). *Racism and Migration in Europe* (p. 143-156). Oxford: Berg.

Blakely, A. (1993). *Blacks in the Dutch World: The evolution of Racial Imagery in a Modern Society*. Bloomington: Indiana University Press.

Dijk, T., van (1993). *Elite Discourse and Racism*. London: SAGE Publications.

Verkuyten, M. (1997). *‘Redelijk racisme’: Gesprekken over allochtonen in oude stadswijken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Verkuyten, M. (1998). Personhood and Accounting for Racism in Conversation. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 28, 147-167.

Wodak, R. & van Dijk, T.A. (eds.) (2000). *Racism at the Top. Parliamentary Discourses on Ethnic Issues in Six European States*. Klagenfurt/Celovec, Austria: Drava.

Donselaar, J. van (2001). *Raxen II: State of Affairs in the Netherlands of Racial Violence, Legislation, Employment, Education in 2000*. Amsterdam: Dutch Monitoring Centre en Racism and Xenophobia (DUMC).

Essed, P. & Trienekens, S. (2008). ‘Who Wants to Feel White?’ Race, Dutch Culture and Contested Identities. *Ethnic and Racial Studies* 31(1), 52-72.

Hondius, D. (2009). ‘Race and the Dutch: On the Uneasiness Surrounding Racial Issues in the Netherlands’. In: S. Alghasi, T. Hyland Eriksen & H. Ghorashi (eds.), *Paradoxes of Cultural Recognition: Perspectives from Northern Europe* (p. 39-57) Aldershot: Ashgate.

Boog, I., Dinsbach, W., van Donselaar, J. & Rodrigues, P.R. (2010). *Monitor Rassendiscriminatie 2009*. Amsterdam: Anne Frank Stichting

Essed, P. & Hoving, I. (2014). *Dutch Racism*. Amsterdam: Rodopi.

Weiner, M.F. (2014). The Ideologically Colonized Metropole: Dutch Racism and Racist Denial. *Sociology Compass* 8 (6), 731-744.

Ghorashi, H. (2015). Waarom is racisme taboe in Nederland? In: M. Davidovic & A. Terlouw (red.), *Diversiteit en democratie: Onderzoek naar processen van in- en uitsluiting* (p. 183-200). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Binnen deze categorie heeft de studie van Bovenkerk (1978), *Omdat zij anders zijn: Patronen van rassendiscriminatie in Nederland*, veel stof doen opwaaien. Hij werd onder meer aangevallen op zijn stelling dat migranten stelselmatig met racisme op de arbeidsmarkt worden geconfronteerd. Een vergelijkbare kritische reactie op het benoemen van racisme ('alledaags racisme') had Philomena Essed ontmoet. Zij is hierover blijven publiceren, ook nadat ze Nederland had verlaten. Bovenkerk verschoof zijn aandacht van studies over racisme naar studies over criminaliteit onder migranten (zie Bovenkerk 1990 in Bijlage I, 1.7). Racisme als een analytische invalshoek voor studies over de Nederlandse samenleving leek vanaf de jaren negentig zijn betekenis voor onderzoekers verloren te hebben. Het wordt de laatste jaren weer meer expliciet geadresseerd, door Siebers (2017) benoemd als een uiting van de internationale 'Critical Race Studies' in Nederland.

Onderwijs

Van de ruim 122 geïdentificeerde publicaties verwijst een tiental naar racisme in de titel.³⁴ Uiteraard sluit dit niet uit dat in de andere studies racisme kan worden behandeld. Met name de laatste jaren is meer aandacht voor de wijze waarop het koloniale verleden in schoolboeken wordt behandeld, en wellicht maakt een bespreking van hedendaags racisme daar deel van uit. We hebben het in deze *quick scan* niet kunnen nagaan. Sinds de jaren tachtig hebben onderzoekers als Harry van den Berg en Teun van Dijk hierover gepubliceerd. Het valt op dat vijf van de tien studies in het Engels zijn geschreven. Slechts een auteur, Weiner, is niet van Nederlandse afkomst.

---

³⁴ Harry van den Berg & Peter Reinsch (1983). *Racisme in schoolboeken. Het gladde ijs van het westers gelijk*. Amsterdam: Uitgeverij SUA.

Dijk, T.A. van (1987). *Schoolvoorbeelden van racisme. De reproductie van racisme in maatschappijleerboeken*. Amsterdam: Socialistische Uitgeverij Amsterdam.

Gijtenbeek, J., Leeman, Y. & Roede, E (1999). *Etnische diversiteit en veiligheid op school: een onderzoek naar de problemen en het ondersteuningsaanbod op het gebied van veiligheid in relatie tot discriminatie en racisme*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.

Verkuyten, M. & Thijs, J. (2002) Racist Victimization among Children in The Netherlands: The Effect of Ethnic Group and School. *Ethnic and Racial Studies* 25 (2), 310-331.

Stevens, P., Clycq, N., Timmerman, C. & Van Houtte, M. (2011). Researching Race/Ethnicity and Educational Inequality in the Netherlands: A Critical Review of the Research Literature between 1980 and 2008. *British Educational Research Journal* 37, 5-43.

Valk, Ineke van der (1992). Racisme op school, Engelse studie geeft hoop op antiracistische stroom. *Samen Wijs* 13 (1).

Valk, Ineke van der (1992). Racisme op school. *Samen Wijs* 13 (2).

Valk, Ineke van der (1992). 'On Modernization Theories, Racism and the Role of Education'. In: Kruithof, B. & S. Sting (red.), *Education and modernization: The European Experience*. Amsterdam: NESA.

Weiner, M.F. (2014). (E) Racing Slavery: Racial Neoliberalism, Social Forgetting and Scientific Colonialism in Dutch Primary School History Textbooks. *DuBois Review* 11 (2), 329-351.

Weiner, M.F. (2016). Colonized Curriculum: Racializing Discourses of Africa and Africans in Dutch Primary School History Textbooks. *Sociology of Race and Ethnicity* 2 (4), 450-465.

Arbeidsmarkt

Over migranten en de arbeidsmarkt vonden we 74 studies, waarvan tien ras of racisme in hun titels hebben staan.³⁵ Dit aantal kan erop wijzen dat veel wat te maken heeft met de migrant of met zwarten als ‘de ander’ en hun toetreden tot de arbeidsmarkt, wordt begrepen onder de brede noemers van discriminatie en integratiebeleid. Over Surinamers en Antillianen zijn wel specifieke titels gevonden, maar ook hier geldt dat informatie over deze groep vaker onder de noemer van allochtonen is geschaard.

Justitie (politie, strafmaat en wetgeving)

Het lijkt wel universeel te zijn dat waar sprake is van een multiculturele samenleving, er spanningen bestaan tussen de minderheidsgroepen enerzijds en de politie en justitie anderzijds. Nederland vormt daarop geen uitzondering, wellicht een van de redenen voor zoveel studies op dit terrein. Bij het verzamelen van de studies die enigszins in verband staan met uitsluitingsmechanismen van mensen van Afrikaanse afkomst (zes van 110 titels)³⁶ valt op dat weliswaar de eerste studie al in 1939 door W.A. Bonger werd verricht, maar de volgende

---

³⁵ Bovenkerk, F. (1977). Rasdiscriminatie op de Amsterdamse arbeidsmarkt. *Sociologische Gids* 24 (1), 58-76.
Elich, J.H. & Maso, B. (1984). *Discriminatie, vooroordeel en racisme in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Sikking, E. & Brassé, P. (1987). *Waar liggen de grenzen? Een case-study naar rassendiscriminatie op de werkvloer*. Utrecht: Landelijk Bureau ter bestrijding van Rassendiscriminatie.

Oosterbeek, G. & Glebbeek, A. (1988). Ras en geslacht bij personeelselectie. *Mens en Maatschappij* 63 (3), 237-257.

Choenni, E.S.C & Cain, A. (1995). ‘The Intensification of Racism in the Dutch Labour Market. In: M. van der Linden & L. Lucassen (eds.), *Racism and the Labour Market* (p. 511-535). Bern: Peter Lang.

Gabriels, R. & Verschuur, A. (1997). *Racisme op het werk. Alledaags racisme in de sector zorg en welzijn*. Utrecht: NIZW.

Siebers, H. (2009). Struggles for Recognition: The Politics of Racioethnic Identity among Dutch National Tax Administrators. *Scandinavian Journal of Management* 25 (1), 73-84.

Siebers, H. (2009). (Post)bureaucratic Organizational Practices and the Production of Racioethnic Inequality at Work. *Journal of Management and Organization* 15 (1), 62-81.

Siebers, H. (2017). ‘Race’ versus ‘ethnicity’? Critical race essentialism and the exclusion and oppression of migrants in the Netherlands’. *Ethnic and Racial Studies* 40 (3), 369-397.

Esajas, M. (2017). *Je moet twee keer zo hard werken. Racisme, discriminatie en de sociaaleconomische positie van Surinaamse Nederlanders*. Nieuwegein: Surinaams Inspraak Orgaan.

³⁶ Bonger, W.A. (1939). *Ras en misdaad*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink.

Biegel, C.F., Böcker, A. & Tjoen- Tak- Sen, K. (1988). *Rassendiscriminatie. Tenslotte is Het verboden bij de Wet*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.

Steffensmeier, D.J., Ulmer, J.T. & Kramer, J.H. (1998). The Interaction of Race, Gender and Age in Criminal Sentencing: The Punishment Cost of Being Young, Black and Male. *Criminology* 36 (4), 763-797.

Novak, K.J. (2004). Disparity and racial profiling in traffic enforcement. *Police Quarterly* 7, 65-96.

Siebers, H. & Mutsaers P. (2009). Towards a Contextual Understanding of Ethnic and Racial Boundaries in Organizations: The Case of Dutch Police Officers. Paper presented at the 6th International Critical Management Studies Conference, Warwick, UK.

Çankaya, S. (2015) ‘De politieke surveillance van ras en etniciteit’. In: Moor, L.G, Janssen, J., Easton, M. & A. Verhage (eds.), *Cahiers Politiestudies: Etnisch profileren en interne diversiteit bij de politie* (p. 13-33). Antwerpen: Maklu.

studie die ras expliciet benoemt in de titel pas vijftig jaar later volgde (Biegel 1988). In onze zoektocht hebben we vluchtelingenbeleid, met alle juridische aspecten met betrekking tot mensenrechtenbeleid daaraan verbonden, overigens buiten beschouwing gelaten.

Een sociologische verklaring voor het feit dat zoveel onderzoek is verricht op het terrein van justitie ligt wellicht in het feit dat criminaliteit de hele samenleving treft, en dat onderzoekers en beleidsmakers al gauw meer oog hebben voor de criminaliteitsloopbaan van migranten of mensen van Afrikaanse afkomst, dan voor hun onderwijs en of arbeidsmarktloopbaan.

Media en representatie

Er is zonder meer een relatie tussen de beeldvorming over en van een groep en de wijze waarop deze groep of individuen van de groep in de media worden geframed of gerepresenteerd. Beeldvorming en representatie versterken elkaar in de perceptie van het publiek. Op dit terrein van media en representatie (44 titels) heeft Teun van Dijk zich door de jaren heen expliciet beziggehouden met racisme in de schrijvende pers (vier van de zes gevonden titels).³⁷ Van belang ook lijkt ons de vergelijkende studie van Jessica ter Wal (ed.) uit 2002, uitgegeven door het European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, en waarin Ineke van der Valk de Nederlandse bijdrage schreef.³⁸ We vermoeden dat er meer titels moeten zijn, gegeven ook de meer recente discussies over de representativiteit van de omroepen, de berichtgeving over anti-zwart racisme, over zwarte volksvertegenwoordigers in de politieke arena of de aanwezigheid van zwarte romanfiguren in Nederlandse literatuur, om maar enkele discussiepunten te noemen. We hebben vooralsnog hierover geen uitputtende wetenschappelijke studies gevonden. Wellicht is dit een indicatie dat het geen terrein is van overheidsbeleid, en daarmee afhankelijk van de belangstelling en ideeën van individuele wetenschappers.

---

³⁷ Dijk, T. van (1989). 'Mediating Racism. The Role of the Media in the Reproduction of Racism'. In: R. Wodak (ed.), *Language, Power and Ideology* (p. 199-226). John Benjamins Publishing.

Dijk, T. van (1991). *Racism and the Press*. New York: Routledge.

Hall, S. (1995). 'The Whites of their Eyes: Racist Ideologies and the Media'. In: G. Dines & J.M. Humez (eds.), *Gender, Race and Class in Media* (p. 18-27). Thousand Oaks, CA: Sage.

Dijk, T. van (2000). New(s) Racism: A Discourse Analytical Approach. In: Simon Cottle (ed.), *Ethnic Minorities and the Media* (p. 33-49). Milton Keynes, UK: Open University Press.

Wal, Jessica ter (ed.) (2002). *Racism and Cultural Diversity in the Mass Media: An Overview of Research and Examples of Good Practice in the EU Member States, 1995-2000*. Vienna: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.

Dijk, T. van (2015). 'Racism in the Press'. In: Nancy Bonvillian (ed.), *Handbook of Linguistic Anthropology* (p. 384-392). London: Routledge.

³⁸ Het European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC) werd opgericht in 1997 en in 2007 voortgezet als de European Union Agency for Fundamental rights (FRA). Ook Nederland rapporteert aan de FRA.

Sport

Er schijnen niet veel studies te bestaan die expliciet handelen over ras en racisme in sport in Nederland (vijf van de achttien titels, met prof. Annelies Knoppers (UU) als terugkerend auteur).³⁹ Uiteraard verschijnt af en toe een nieuwsbericht over de wijze waarop een zwarte speler op het speelveld is bejegend qua racisme of discriminatie en welke maatregelen tegen dergelijk openlijk racisme worden genomen. Na een paar dagen belangstelling voor dit geval of de afloop verdwijnt deze vaak. Het spelen of beleven van sport speelt een zeer omvattende rol in het leven van mensen van Afrikaanse afkomst in het huidige Nederland. Sport is ook een van de wegen tot opwaartse sociale mobiliteit. Ondanks het gegeven dat geen van de geselecteerde titels handelen over een of meer specifieke groepen die kunnen vallen onder de noemer van mensen van Afrikaanse afkomst, komt het vaak voor dat verhalen verschijnen over rassendiscriminatie jegens bijvoorbeeld zwarte sporters. Soms komen die niet slechts van aanhangers van een rivaliserende ploeg, ze kunnen ook van de eigen supporters komen, van coaches, journalisten, presentatoren of tv, enz. Een recent voorbeeld is Kenneth Vermeer en de hangende pop tijdens een voetbalwedstrijd van Feyenoord versus Ajax.⁴⁰ Het is een andere aanwijzing (net als eerder in negatieve zin inzake justitie) dat aan een plaats in het publieke oog vaak een prijskaartje hangt. In dit geval lijkt het dat zwarte sporters vaker dan anderen onder een vergrootglas hun vak beoefenen.

Huisvesting

Er zijn slechts zes titels expliciet geïdentificeerd als handelend over uitsluitingsmechanismen op het terrein van huisvesting; vermoedelijk is in dezen overlap met de titels over integratiebeleid en grotestedenbeleid.

---

³⁹ Knoppers, A. & Anthonissen, A. (2001). Meanings Given to Performance in Dutch Sport Organizations: Gender and Racial/Ethnic Subtexts. *Sociology of Sport Journal* 18, 302-316.

Knoppers, A. & Elling, A. (2001). 'Sport and the Media: Race and Gender in the Representation of Athletes and Events'. In: J. Steenbergen, P. de Knop & A. Elling (eds.), *Values and Norms in Sport: Critical Reflections on the Position and Meanings of Sport in Society* (p. 281-301). Oxford/Arnhem: Meyer & Meyer Sport and NOC*NSF Breedtesport.

Van Sterkenburg, J. & A. Knoppers (2004). Dominant Discourses about Race/Ethnicity and Gender in Sport Practice Performance. *International Review for the Sociology of Sport* 39 (3), 301-321.

Janssens, J. (2005). 'The Netherlands'. In: J. van Sterkenburg, J. Janssens & B. Rijnen (red.), *Football and Racism. An Inventory of the Problems and Solutions in Eight West-European Countries in the Framework of the Stand Up Speak Up Campaign* (p. 121-133). 's-Hertogenbosch/Nieuwegein: W.J.H. Mulier Instituut/Arko Sports Media.

Valk, Ineke van der (1995). 'Islam als stigma. Over toenemend racisme en de rol van de media'. In: Halbertsma, H. & A. van Bommel (red.), *Praten over eigen en andermans geloof: joden, christenen en moslims leveren gespreksstof*. Zoetermeer: OASE (in samenwerking met K. Huigh).

Müller, F., Zoonen, L. van & Roode, L. de (2007). Accidental Racists. Experiences and Contradictions of Racism in Local Amsterdam Soccer Fan Culture. *Soccer & Society* 8 (2), 335-350.

⁴⁰ <http://www.nu.nl/algemeen/4211438/verdachte-kenneth-vermeer-pop-rechter.html> (19-8-2017)

Psychologische testen

Studies over psychologische testen, interviewmethodieken en diagnostiek benoemen de betreffende groepen in termen van allochtonen of etnische minderheden. Het betreft slechts enkele publicaties, de lijst is vermoedelijk verre van compleet.

3.3 Samenvattend

Samenvattend kunnen we stellen dat de *quick scan* een beeld geeft van een zeer breed onderzoeksterrein met betrekking tot uitsluitingsmechanismes in de Nederlandse samenleving dat zich het beste laat benaderen door het toe te spitsen op specifieke maatschappelijke en beleidsterreinen. Op de door ons geselecteerde domeinen zien we een aantal wetenschappers en wetenschappelijke instituties consequent onderzoek doen. Een domeinoverstijgend samenhangend onderzoekskader voor het bestuderen van discriminatie en racisme lijkt echter te ontbreken; anti-zwart racisme wordt voor zover wij het kunnen overzien alleen expliciet zo benoemd in recente algemene studies. Dit hindert het in beeld brengen van problemen, kansen en oplossingsrichtingen met betrekking tot het bestrijden van uitsluitingsmechanismes van specifiek mensen van Afrikaanse afkomst. Hiervoor hebben we betoogd dat racisme in de Nederlandse samenleving een structurele en institutionele kant heeft, en dat ervaren racisme door betrokkene vaak moeilijk ‘hard’ te maken is. We vermoeden op basis van deze *quick scan* dat het probleem relatief weinig rechtstreeks in termen van (anti-zwart) racisme wordt geadresseerd. In het laatste hoofdstuk bespreken we daarom kort de in 1.6 geïntroduceerde begrippen en komen we terug op het begrip anti-zwart racisme in het recente debat.

De titellijst laat zien dat het van belang is om nauwkeuriger onderzoek te doen naar uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in het huidige Nederland. Uitsluitingsmechanismes komen in diverse vormen en verbanden voor en raken verschillende mensen, met diverse effecten en affecten op individuen en of groepen. Genoemd worden in dit verband (combinaties van) entiteiten zoals nationaliteit, ras, etniciteit, huidskleur, sekse, seksuele voorkeur, klasse, geloof of beperking. In al die gevallen gaat het om zaken die belemmeringen opwerpen voor wie als ‘anders’ wordt beschouwd en zich daarvan ook steeds weer bewust wordt. Wanneer gesproken wordt over uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland, maar tegelijkertijd de rol van anti-zwart racisme jegens deze mensen wordt genegeerd of op een algemener plan getild via de noemer van

discriminatie, dan wordt datgene wat mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland zeggen te ervaren niet serieus genomen.

In de titels die wij verzameld hebben komt naar voren dat ze zelden specifiek gaan over mensen van Afrikaanse afkomst en nog minder vaak uitgevoerd worden door wetenschappers uit deze groep. Bij het schrijven van dit rapport kwam naar voren dat mensen van Afrikaanse afkomst vermoeden dat het feit dat racisme in de Nederlandse samenleving wordt ontkend en velen verkiezen weg te kijken, belemmerend werkt voor het conceptualiseren van onderzoeksprojecten en het structuren van diverse probleemstellingen voor studies gericht op anti-zwart racisme. Wellicht heeft men onbewust geen zin om zich in dit, wat wordt gezien als lastig, onderwerp te verdiepen of is het niet goed mogelijk (met het oog op vergelijkbaarheid en langeretermijntrends) om bestaande interpretatiekaders te verfijnen en onderzoek naar verschijningsvormen van anti-zwart racisme in te voegen. Ook de relatieve ondervertegenwoordiging van wetenschappers van Afrikaanse afkomst in de academische wereld speelt hier een rol. Op het moment dat wetenschappers van Afrikaanse afkomst met bepaalde studies bezig zijn die te maken hebben met maatschappelijke ontwikkelingen en zij zich richten op de vraag wat te doen met vermeend anti-zwart racisme, krijgen zij vaak heftige reacties te verduren. Deze wetenschappers zijn daarmee niet alleen inhoudelijk maar ook in hun eigen positionering bewust/onbewust steeds bezig met het aanwezig zijn van racisme en de effecten daarvan. Men kan dit uit de weg gaan, maar dat wil niet zeggen dat het verdwijnt.

Vandaar ook dat in 1.6 we de begrippenreeks hebben neergezet van wat zou kunnen vallen onder het begrip uitsluitingsmechanismes met betrekking tot mensen van Afrikaanse afkomst. Vanuit een intersubjectiviteitsperspectief gezien zijn onderzoekers altijd onderdeel van onderzoeksprojecten. Het verzamelen van materiaal, de interpretaties, calculaties enz. gaan via hen. Dit gegeven komt altijd terug in de analyse, beschrijvingen, aanduidingen en conclusies. Hierin ligt de paradox van de weergave van wat gezien en ervaren wordt dan wel het inpassen van de bevindingen in een conventioneel (en in dit geval wat discriminatie/racisme aangaat vaak te generaliserend) kader.

Hoofdstuk 4. Uitwerking van de vier voornaamste begrippen ter aanduiding van uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland

Uitsluiting van ‘anderen’ in Nederland wordt in de wetenschappelijke literatuur en andere bronnen meestal beschouwd onder de brede noemer van discriminatie. Het specifiek uitsluiten van mensen van Afrikaanse afkomst, anti-zwart racisme, is een onderwerp dat zelden centraal staat in de literatuur over Nederland. Uit de *quick scan* kwam naar voren dat wanneer over uitsluiting van deze mensen onderzoek gedaan wordt het vooral gaat over onderwijs, justitie en de arbeidsmarkt. Discriminatie lijkt echter een te brede term om meer vat te krijgen op uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst. Vertrekkend vanuit recent onderzoek van Nederlandse wetenschappers bespreken we daarom in dit hoofdstuk kort de begrippen die kunnen helpen bij een nadere toespitsing: discriminatie; racisme, anti-zwart racisme; afrofobie. Rekening houdend met het gegeven dat het kernbegrip discriminatie steeds de boventoon voert in het nationale discours wanneer uitsluitingsmechanismes ter tafel komen en dat het ook in de literatuur lijkt te domineren, beginnen wij hiermee.

4.1 Discriminatie

In de POLDIS-rapportage 2013 met als thema moslimdiscriminatie is discriminatie als volgt gedefinieerd:

‘onder discriminatie of discrimineren wordt verstaan elk vorm van onderscheid, elke uitsluiting, beperking of voorkeur, die ten doel heeft of ten gevolge kan hebben dat de erkenning, het genot of de uitoefening op voet van gelijkheid van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel terrein of op andere terreinen van maatschappelijk leven, wordt teniet gedaan of aangetast’ (artikel 90quater Sr, in Tierolf et al., 2014).

Deze definitie, die samenhangt met het Nederlands Wetboek van Strafrecht artikel 137c tot en met 137g, en rechtstreeks uit artikel 90 quater is genomen, staat in direct verband met de verwachting op internationaal niveau ten aanzien van het bestrijden van discriminatie. In deze POLDIS-rapportage worden jaarlijks de discriminatoire incidenten die bij de politie geregistreerd staan vermeld. Het zijn generieke cijfers over incidenten op bepaalde discriminatiegronden zoals seksuele geaardheid, antisemitisme, islamofobie, godsdienst,

geslacht, handicap enz. Er staan wel geboortelanden van slachtoffers in, maar dat dient in de eerste plaats het impliciete onderscheid tussen autochtoon en allochtoon. Mensen van Afrikaanse afkomst worden in de regel tot de allochtone groep gerekend.

Het internationale principe van discriminatiebestrijding ontstond na het beëindigen van de Tweede Wereldoorlog in 1945 als antwoord op de nazipraktijken en het voorkómen van soortgelijke praktijken in latere jaren. Vanaf 1948 besloten de Verenigde Naties om discriminatieverboden en bestrijding van discriminatie in diverse internationale standaardsettinginstrumenten op te nemen. Eerst kwam de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948. De Europese landen volgden met het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) in 1950. In 1966 aanvaardde de VN het Internationale Verdrag inzake burgerlijke en politieke rechten, door Nederland geïmplementeerd in 1979 en het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie, in Nederland geldend sinds 1972.

Discriminatie gaat over de wijze waarop een individu als vermeend lid van een groep wordt behandeld. Dit is vaak op een nadelige wijze, maar ook bestaat positieve discriminatie (bijvoorbeeld een voorkeursbeleid op de arbeidsmarkt). Holmaat en Rodrigues (2015) stellen dat discriminatie vaak gebonden is aan sterke tegenstellingen in de samenleving ('wij-zij-denken'), waarbij groepen mensen zichzelf ervaren als 'beter' en weigeren 'anderen' als gelijke of gelijkwaardige medeburgers te erkennen.

Hoezeer het debat over discriminatie gepolitiseerd is en weinig ruimte laat om het wij-zij-kader te verlaten, spreekt onder meer uit het recente debat in de Tweede Kamer van donderdag 6 april 2017. De meerderheid van de politieke partijen was duidelijk over het belang van het tegengaan van discriminatie en racisme. Er werden echter ook door een aantal Kamerleden kritische opmerkingen gemaakt, niet zozeer over discriminatiebestrijding, maar integendeel, kritiek op de aandacht voor discriminatie.⁴¹ De meest opvallende opmerkingen kwamen van de kant van PVV-Kamerlid De Graaf, die meende dat "Hoe meer massa-immigratie er is, hoe meer groepen zich als gekwetste minderheid gaan gedragen". Hij stelde dat discriminatie een handelsmerk is van de islam in haar streven naar overheersing en onderwerping (De Nederlandse Publieke Omroep, 2017). VVD-Kamerlid Yesilgöz vond dat het evident is dat discriminatie onderscheiden moet worden van "beroepsgekwetsten, die bij het minste en geringste de discriminatiekaart trekken en agenten, artsen, rechters en

---

⁴¹ [https://debatgemist.tweedekamer.nl/debatten/discriminatie-en-racisme-nederland- \(20-8-2017\)](https://debatgemist.tweedekamer.nl/debatten/discriminatie-en-racisme-nederland- (20-8-2017))

onderwijzers continu wegzetten als racisten”. Kamerlid Hiddema van het Forum voor Democratie benadrukte over antidiscriminatiebureaus dat deze zelf belang hebben bij meldingen en pleitte voor het stopzetten van hun subsidies (De Nederlandse Publieke Omroep, 2017). Onderzoekers als Vasta (2014) en Ghorashi (2015) constateren dat de schuld voor discriminatie en racisme in de Nederlandse samenleving vaak bij de islam en bij de migrantengroepen wordt gelegd.

4.2 Racisme

Racisme in Nederland wordt in wetenschappelijke literatuur besproken in het werk van onderzoekers zoals Essed, Hondius, Bovenkerk, Wekker, Nimako, Hoving, Weiner, Cain, Ghorashi, Holmaat en Rodrigues, Nievers, Andriessen, Vasta en Verkuyten. Hun invalshoek is historisch, sociologisch, sociaal-psychologisch en sociaal-economisch van aard.

Volgens Holmaat en Rodrigues (2015) heeft Nederland er soms lang over gedaan om internationale normen op het gebied van discriminatiebestrijding te accepteren en implementeren. Zo duurde het bijvoorbeeld tot 1991 voordat een EEG-Verdrag van 1957 inzake een wettelijk gelijk loon op basis van geslacht en het VN-Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen uit 1979 door de Nederlandse regering is geratificeerd en geïmplementeerd. ‘Dit lag anders bij het Verdrag tegen rassendiscriminatie. De Nederlandse regering meende eind jaren zestig dit verdrag zonder meer te kunnen ratificeren omdat rassendiscriminatie in de Nederlandse samenleving toch niet zou voorkomen’ (Holmaat en Rodrigues 2015, p. 126).⁴²

Op grond van het Internationaal Verdrag tot Uitbanning van alle vormen van Rassendiscriminatie (IVUR) dient Nederland sinds 1972 elke twee jaar te rapporteren over de toestand in Nederland waar het gaat om rassendiscriminatie. Hiervoor, 1.6, haalden we al de definitie aan die de Monitor Rassendiscriminatie daarbij hanteert, en op grond waarvan rassendiscriminatie allochtonen en autochtonen kan treffen.

‘Op grond van het Internationaal Verdrag ter Uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (IVUR) en uit de antidiscriminatie bepalingen in het Wetboek van Strafwet en de oordelen van de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) volgt dat onder ras moet worden begrepen: huidskleur, afkomst of nationale of etnische afstamming. Ook godsdienstige, etnische, fysische, geografische, culturele of historische kenmerken kunnen,

---

⁴² Bedoeld wordt het Internationaal Verdrag tot Uitbanning van alle vormen van Rassendiscriminatie (IVUR).

gezien de vaste jurisprudentie, er toe leiden dat er sprake is van discriminatie op grond van ras.’ (Monitor Rassendiscriminatie 2005, p. 11)

Deze definitie is erg breed en laat in het midden wie wie discrimineert en in hoeverre kenmerken zoals ‘afkomst of nationaal of etnische afstamming’ structureel samenhangen met discriminatie op grond van ‘huidskleur’. De ECRI (European Commission against Racism and Intolerance) schreef in 2013 dat Nederland meer moet doen tegen racisme (Andriesssen *et al.*, 2014). Essed en Hoving (2014, p. 13) stellen echter dat bij onderzoek over racisme exacte, systematische en betrouwbare data ontbreken. Ze betitelen deze stand van zaken als *institutionalized ignorance*. Een van de gevolgen hiervan is dat het ontkennen en weggijken bevorderd wordt en dat maakt dat onderzoekers en anderen het moeilijk hebben om inzicht in racisme in Nederland te krijgen.⁴³ Volgens Ghorashi (2015) rust in Nederland een taboe op het benoemen van racisme. Terwijl volgens haar ongeacht de terminologie die gehanteerd wordt, er een groeiend discours van uitsluiting van migranten in Nederland plaatsvindt, is er geen ruimte om deze ontwikkeling als structurele discriminatie of racisme aan te duiden. Het gegeven dat het ontwijken en onkennen van racisme zo sterk aanwezig is binnen de samenleving, maakt het ingewikkeld om het Nederlandse racisme te duiden (Essed en Hoving (2014, p. 12).

In 2001 had de VN op de Antiracisme Conferentie in Durban (Zuid-Afrika) haar leden opgeroepen nationale actieprogramma’s tegen rassendiscriminatie te ontwikkelen. In 2009 volgde een door de VN belegde Durban Review Conferentie in Genève. Nederland hield haar deelname zeer beperkt, getuige ook de brief van de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken aan de voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, waarin hij stelde:

---

⁴³ Zij halen hierbij ook de kritiek aan van Paul Gilroy op de situatie in Engeland. Vergelijking met de expliciete aandacht voor ‘race’ (zoals ook vastgelegd in de Race Relations Act 1976 en vroegere edities, en de Race Relations Amendment Act 2000) en het begrip Black, Black British, Black African, Black Caribbean in de tekst en tabellen van het jaarverslag 2006/7 van de Commission for Racial Equality, geeft aanleiding te vermoeden dat verdergaande vergelijking zinvol zal zijn. In het voorwoord bij het jaarverslag van 2006/7 schrijft Kay Hampton: ‘During the last 30 years, the world of race relations has changed almost beyond recognition. Ideas about race and ethnicity have been critically debated, both academically and in the public arena, and this has led to different interpretations and understanding. Most importantly, today we are able to come together collectively – whatever our disagreements – to debate maturely the best ways to tackle continuing inequality. November saw this debate opened more widely than ever, at the flagship event of our 30th anniversary celebrations: the Race Convention 2006. The two-day event brought together over 1,000 delegates to hear 180 high-profile speakers share their views on the race agenda for the 21st Century.’
<https://www.gov.uk/government/publications?departments%5B%5D=commission-for-racial-equality> (17-9-2017); In 2010 werd de wet opgevolgd door de Equality Act. De Commission for Racial Equality (CRE) is overgegaan in de Equality and Human Rights Commission (EHRC),
<https://www.revolvvy.com/topic/Commission%20for%20Racial%20Equality> (19-8-2017);
<https://www.equalityhumanrights.com/en/human-rights/human-rights-act> (19-8-2017)

Bestrijding van racisme en elke andere vorm van discriminatie blijft nationaal en internationaal een speerpunt van het regeringsbeleid. Zo heeft Nederland in 2003 in samenspraak met het maatschappelijk middenveld een Nationaal Actieplan tegen racisme opgesteld, als gevolg van de Durban Conferentie uit 2001. De regering werkt nu aan een nieuw plan tegen racisme ter uitvoering van de Integratienota 2007–2011. Binnen internationale organisaties en in bilateraal verband zal Nederland zich blijven inzetten voor de wereldwijde bescherming van de positie van etnische, religieuze en andere minderheden, en zal Nederland zich blijven verzetten tegen discriminatie op welke grond dan ook. We zullen ook de dialoog blijven voeren met landen over de inspanningen die wij én zij leveren om racisme tegen te gaan. De minister van Buitenlandse Zaken, M.J.M. Verhagen.⁴⁴

De positie van Nederland op het dossier van de strijd tegen racisme en discriminatiebestrijding leek hiermee verankerd te zijn in termen van integratiebeleid (Integratienota 2007-2011).⁴⁵ Volgens een studie van het SCP (opgesteld door Nievers en Andriessen 2010) is 40 procent van de bij de CGB⁴⁶ ingediende klachten in de periode 2005-2008 betreffende rassendiscriminatie gegrond verklaard. In die periode werden 93 verzoeken om een uitspraak gedaan door niet-westerse migranten met betrekking tot ervaren rassendiscriminatie op de arbeidsmarkt en nog eens 26 verzoeken tot een uitspraak, waarbij de afkomst van de verzoeker niet geregistreerd was. ‘Evenals bij de ADB’s gaat het in het grootste deel van de gevallen om verzoekers van Marokkaanse, Turkse, Surinaamse of Antilliaans/Arubaanse afkomst. In 48 van deze 119 (de genoemde 93 plus 26) verzoeken oordeelde de CGB dat de klacht gegrond was’ (Nievers en Andriessen, 2010).

Aangenomen kan worden dat in werkelijkheid veel gevallen van discriminatie niet gemonitord worden. Essed en Hoving verwijzen bijvoorbeeld naar *Kroniek*, van de Anne Frank Stichting, dat in 2010 schreef dat een hoog percentage van de gevallen van rassendiscriminatie, ruim 70 procent, ongeregistreerd blijft. Slechts 6,6 procent van degenen die discriminatie ervaren hebben, heeft dit aan de politie gemeld (2014, p. 12). De vraag rijst waar enerzijds het ontkennen door velen van het bestaan van racisme in Nederland en anderzijds de terughoudendheid of het ontbreken van bereidheid van slachtoffers om dit aan de politie of bureaus te melden op berust. Ghorashi meent dat in Nederland met name het denken in termen van cultuur een bron van uitsluiting vormt, zowel in de wijze waarop cultuur beschouwd wordt als homogene entiteit, als in de verwevenheid van cultuur en macht

---

⁴⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2010/02/10/kamerbrief-inzake-deelname-aan-de-durban-review-conferentie-van-20-tot-24-april-in-geneve> (19-8-2017)

⁴⁵ <http://vijfeeuwenmigratie.nl/integratienota-2007-20101-zorg-dat-je-erbij-hoort> (19-8-2017)

⁴⁶ Inmiddels het College voor het Rechten van de Mens geworden.

(Ghorashi 2015). Deze bevinding van Ghorashi komt wellicht overeen met wat Essed en Hoving (2014) benoemen als 'Entitlement racism'.⁴⁷ Een witte Nederlander heeft dan het gevoel dat het geoorloofd is om de 'ander' te vernederen en discrimineren, wat wordt versterkt door de ander die om een complex van redenen geen assertieve houding aanneemt en niet voor zijn rechten gaat.

Ghorashi betoogt dat het eigene wat beschermt dient te worden niet benoemd wordt in termen van ras, maar van een geconstrueerde, historisch gewortelde natie: 'racisme zonder ras' (Stolcke 1995 geciteerd door Ghorashi 2015, p. 186). Zij neemt waar dat de superioriteit van de Nederlandse cultuur vooropstaat in het nationaal discours over islam, migranten, vluchtelingen en integratie. Uitgangspunt is om de migrant of de 'ander' te fixen want die wordt per definitie beschouwd als gebroken of nog niet gereed om deel te nemen aan de Nederlandse cultuur. De Europese cultuur is superieur aan een migrantencultuur; de Europese is open en liberaal en de migrantencultuur gesloten en traditioneel en zelfs verwerpelijk (Ghorashi 2015). Deze these van Ghorashi sluit aan bij de stelling van Vasta (2014) dat het Europese debat over multiculturalisme reductionistisch is. Terwijl veel nadruk wordt gelegd op het signaleren van culturele defecten van de migrant worden de bestrijding van racisme in de samenleving als geheel en het werken aan gelijkheid genegeerd.

Het verhaal van Nederland als een tolerante en open natie heeft lang geheerst. Het was iets waarop Nederlanders en niet-Nederlandse nieuwkomers trots konden zijn. Na de moord op Pim Fortuyn (2002) en op Theo van Gogh (2004) en uiteraard na 9/11, de terreuraanval in New York (2001), veranderde het discours over de Nederlandse multiculturele samenleving. Terwijl deze als mislukt werd verklaard⁴⁸, lijkt ook het onderwerp rassendiscriminatie ongemakkelijk geworden, wat wordt opgelost met wat Wekker (2016) 'White Innocence' noemt. Daarmee bedoelt zij een zekere vorm van zelftoegedichte toestemming om een racistische opmerking te maken en vervolgens in de volgende zin te melden dat datgene wat gezegd is een onschuldig grapje was, niet racistisch bedoeld.⁴⁹ Zij ziet deze houding als een

---

⁴⁷ 'Entitlement racism is a sign of the times we live in, where it is believed that you should be able to express yourself publicly in whichever way you feel like. Freedom of expression, though an individual right, is quintessentially a relational phenomenon. The expresser wants his or her opinion heard or seen. Followers, those who applaud, and even those whose silence is read as approval, can become partial in the enactment of entitlement racism.' P. Essed (2014). 'Entitlement Racism'. In: Essed, Philomena & Hoving, Isabel (eds.), *Dutch Racism* (p. 62).

⁴⁸ Minister van Binnenlandse Zaken Piet Hein Donner in 2011, zie: Hans Klis 'Kabinet neemt afstand van de multiculturele samenleving', in *NRC-Handelsblad* 16-6-2011.

⁴⁹ *Ad Valvas* publiceerde een serie foto's, initiatief van *I too am VU*, van studenten die een bordje vasthouden met daarop racistische opmerking die ze te horen hadden gekregen. Zo kreeg een zwarte student van een docent te horen: "Ik noem je neger, maar ik bedoel er verder niks mee." (*Ad Valvas* 11-2-2015 zie ook

kenmerk van een dominante witte Nederlandse zelf-representatie. Enerzijds zegt men bepaalde dingen niet te weten en anderzijds wil men het ook niet weten. Dat om zijn toebedeelde onschuldigheid toe te dekken.

4.3 Anti-zwart racisme

Rassendiscriminatie is onlosmakelijk verbonden met een lange geschiedenis van rasdenken die terugvoert tot de zestiende eeuw. Het begrip ras met hiërarchische connotaties van verschil tussen rassen, kreeg wetenschappelijke onderbouwing in de achttiende eeuw en rassentheorieën zijn in de negentiende eeuw tot volle bloei gekomen. In deze periode ontstond in Europa tevens wat door Dienke Hondius (2014) betiteld wordt als ‘paternalistisch racisme’. Paternalistisch racisme wordt gedefinieerd als specifieke kolonisatie maar niet los te zien van de christelijke verhalen, verhalen die met hun variaties geproduceerd en levend worden gehouden in eenvoudige alledaagse interacties, intieme relaties van families, vrienden, collega’s en kennissen (Hondius 2014, p. 152). In paternalisme is per definitie reeds een gevoel ingebouwd van ‘beter dan’ en het mogen zorgen voor en heersen over de ander. De ‘ander’ en in dit geval vooral de Afrikaan werd gezien en beschouwd als eigendom, kinderlijk, onverantwoordelijk en behoeftig naar leiding van de witte Europeaan.⁵⁰ Ook in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw bloeiden rassenstudies, denk aan wetenschappers als Gerardus Vrolik (1775-1859), Petrus Camper (1722-1789) of aan het vertaalde werk van Johan Blumenbach (1752-1840), die behoren tot de ‘grand fathers of scientific racism’ (Hondius, 2014). Zij legden fundamenteën waarop anderen in de hoogtijdagen van het imperialisme verweven met Darwinsime, zouden voortbouwen. Tegenwoordig lijkt dit wetenschappelijk begrip van ras verdwenen uit de biomedische en aard- en levenswetenschappen, maar racisme is niet weg.⁵¹ In het geval van de hedendaagse Nederlandse academische wereld kwam Vasta (2014) tot de conclusie dat er veel wordt gepraat over tolerantie en weinig over Nederlands racisme. Verder meent zij dat Nederlandse

---

<https://www.facebook.com/ITooAmVU/> (27-8-2017).) Nog een voorbeeld: Jack Spijkerman beledigt Umberto Tan (2013) in zijn eigen TV-show en zegt vervolgens: <https://joop.vara.nl/nieuws/jack-spijkerman-ik-mag-racistische-grap-maken> (19-8-2017). Uiteraard zijn er veel meer bekende en onbekende voorbeelden aan te reiken.

⁵⁰ Zij verwijst bijvoorbeeld naar *de West-Indische Gids*, waarin tussen 1919 en 1945 veel artikelen verschenen over Surinamers als kinderlijk (Hondius, 2014, p. 198).

⁵¹ Na afloop van de boekpresentatie van Siep Stuurmans *The Invention of Humanity. Equality and Cultural Difference in World History* (Harvard University Press, 2017) in Amsterdam op 29-3-2017 kwam een bioloog zich half grappend beklagen dat altijd maar weer die geesteswetenschappen over racisme beginnen, terwijl het begrip ras allang uit de wetenschap verdwenen is.

wetenschappers bij voorkeur spreken over discriminatie, terwijl zij racisme liever definiëren in termen van biologische verschillen (Vasta 2014, p. 392).

Ook Wekker stelt dat het concept van ras haar wortels heeft in Europa. Zij schrijft dat het idee van ras een van de invloedrijkste ‘exportproducten’ van de Europeanen was. Toch willen Europeanen doen voorkomen dat ras een vreemd soort gedachtegoed was dat vanuit de Verenigde Staten en andere plekken naar Europa zou zijn overgekomen (Wekker 2014; dit argument wordt ook gevoerd door Siebers 2017, p. 376). Maar dit zou impliceren dat ontwikkelingen in de VS (ooit een settlerkolonie vanuit Europa) en Nederland los van elkaar staan. Veel Nederlanders willen het niet over ras hebben. Ze kiezen liever voor etniciteit, een begrip dat minder gekoppeld is aan racisme. Maar wetenschappers als Mbembe (2015) stellen dat in verscheidene opzichten onze wereld, al wil men het niet toegeven, nog steeds een ‘rassenwereld’ is.

Anti-zwart racisme staat centraal bij het gevoel dat een zwarte persoon heeft of kan hebben wanneer hij/zij merkt dat anderen hem/haar als onzichtbaar schijnen te beschouwen. Zwarten zijn andersom zichtbaar bij controles in het openbare verkeer en aan de Nederlandse grenzen, met name op Schiphol. Dit beschouwen ze en ervaren ze als etnische profilering waarbij ze menen overmatig gecontroleerd en vernederd te worden. Daarnaast lijkt het verschijnsel van onzichtbaarheid te verdwijnen onder een schijnwerper, wanneer hij/zij bijvoorbeeld als sportbeoefenaar een prijs namens Nederland wint. Neem bijvoorbeeld het winnen van het EK in 1988, toen werden de zwarte spelers allemaal omschreven als Nederlanders. Dit geldt ook voor de Antilliaanse en Arubaanse baseballspelers die veel voor Nederland winnen in het Nationale Baseballteam. Maar op het EK 1996 in Engeland toen het misging, werd onderscheid gemaakt en was het volgens de media de schuld van de Surinamers in het Nederlandse elftal en Clarence Seedorf had bovendien een penalty gemist. Daarnaast komt de zichtbaarheid in beeld indien iets negatiefs plaatsvindt; dan krijgt de zwarte meer dan genoeg negatieve media-aandacht.

In feite wordt de zwarte in zijn streven mens te zijn vooral op momenten van crisis gezien en dan vaak niet als mens. Zelfs wanneer men ervan uitgaat dat alle boxen met integratie-indicatoren positief zijn aangekruist en denkt gearriveerd te zijn, kunnen rare dingen gebeuren. Ter illustratie het verhaal van een leidinggevende zwarte ambtenaar die in de randstad woont. Hij is vrij hoog opgeleid. Meer dan 25 jaar hoge ambtenaar en getrouwd met een Nederlandse vrouw. Hij beschouwt zichzelf als volkomen geïntegreerd. Hij wordt ook door diegenen die hem kennen gerespecteerd. Op een noemenswaardig weekeinde werkte hij

in zijn tuin in een villawijk. Hij is twee keer op dezelfde dag door twee diverse buurtbewoners benaderd met het verzoek hun tuinen te komen verzorgen. Deze buurtbewoners hebben hem gezien en geïdentificeerd als een tuinman. Kennelijk konden ze zich niet voorstellen dat hij slechts in zijn eigen tuin aan het werk was. Dit kan worden beschouwd als een geval van uitsluiting op basis van ras, etniciteit en sociale klasse. Een ander interessant voorbeeld van hoe anti-zwart racisme in Nederland in de praktijk werkt, staat in het artikel ‘Hoe een officier van justitie discriminatie ervaart’.⁵² In het artikel vertelt de officier van justitie over een van zijn ervaringen. Hij betrad vroeg de zaal van de rechtbank in Middelburg, waar hij al jaren werkzaam is en de nieuwe rechter zei: “Meneer uw zaak wordt nog niet behandeld, u zou toch de zaal moeten verlaten en even wachten.” De rechter keek naar hem en redenerend vanuit zijn eigen culturele bagage zag hij hem niet als een officier van justitie maar als een potentiële crimineel. Op basis daarvan voelde de officier van justitie zich uitgesloten. De rechter ging gewoon door met zijn voorbereiding en hij bleef achter met het rotgevoel.

Deze voorbeelden komen overeen met wat W.E.B. Du Bois al ruim een eeuw geleden benoemde als de wijze waarop de zwarte als een probleem gezien wordt.⁵³ Dat wil zeggen dat de zwarte persoon en zijn probleem uitwisselbaar worden opgevat. Met andere woorden: de zwarte persoon wordt als een probleem beschouwd zelfs wanneer hij/zij op dat moment niet eens een probleem heeft.

Lewis Gordon (2005) komt bij het lezen van Fanon tot de conclusie dat anti-zwart racisme in feite neerkomt op het presenteren van ‘Whiteness’ als de gewone weergave van menselijkheid. In de analyse van Gordon duikt weer de vraag op wat de zwarte man wil. Die wil mens zijn, gewoon zijn. Dit betekent een enorme opgave, want ermee rekening houdend dat racisme in Nederland vaak wordt ontkend, verhindert de normaliteit van wit zowel het in kaart brengen van dat racisme als het daartegen kunnen strijden. Volgens Ghorashi (2014) dwingt een context waarin racisme schijnbaar zonder ras bestaat, en waar cultuur naar voren wordt geschoven als iets dat dreigt verloren te gaan en verdedigd dient te worden, ertoe dat de discussie niet over racisme maar over cultuur gaat. Mede hierdoor is een begrip als anti-zwart racisme niet breed bekend in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur, in de media, in academia of in gewone schriften en dagelijkse conversaties. Het concept wordt gebezigd, maar dan vooral onder mensen van Afrikaanse afkomst en andere gekleurde mensen in hun

---

⁵² *De Volkskrant*, Binnenland ‘Hoe een officier van justitie discriminatie ervaart’, 14 april 2017.

⁵³ Du Bois, W.E.B. *The Soul of Black Folk*. New York: Fawcett World Library, 1903/1961.

deelname op sociale media, in sociale gesprekken en interacties, het in hoofdstuk 2 genoemde *fellowship linkage*.

Wekker (2016) stelt in *White Innonence* de vraag waarom Nederlanders het zo belangrijk vinden om verhalen te vertellen over hun antiracisme en hun houding van gelijkwaardigheid inzake ras/ethniciteit. De vraag beantwoordt zichzelf door te stellen dat men vooral bezig is complimenten aan zichzelf uit te delen en Nederland als een paradijs van emancipatie naar voren te brengen. Maar schijn is bedrog. Want de eerste uitdaging op het terrein van antiracistische theorie is in de VS begonnen en niet in Europa. Het zijn vooral wetenschappers uit de groep van Boas (antropoloog) die expliciet een verandering inzetten van rassenstudies naar antiracismestudies (Hondius 2014, 2015). De Nederlandse wetenschappers die al jaren vanaf de achttiende eeuw met rassenstudies bezig waren hebben zo'n expliciete paradigmawisseling nooit gemaakt. Zoals fysische antropologie en het tentoonstellen van menselijke resten stilzwijgend uit de volks- en volkenkunde verdween, zo verdween ras 'gewoon' uit het wetenschappelijke discours. Het werd vervangen door ethniciteit (Stuurman 2009, p. 458-472). Wellicht is dit een van de voornaamste redenen waarom er tot vandaag geen studies c.q. onderzoeksprogramma's bestaan op academisch en andere niveaus, die racisme, ras en anti-zwart racisme centraal stellen.

Het algemene geloof en verhaal van Nederland als een land zonder racisme speelt een belangrijke rol in de wijze waarop de bestrijding van anti-zwart racisme wordt opgevat. Want hoe kan iets dat niet gezien wordt en niet zou bestaan, bestreden worden? Het feit dat velen zeggen kleurenblind te zijn, zich niet bewust te zijn van verschillen in huidskleur, is op zich een belemmering. Men beseft ook niet dat het innemen van een dergelijke stelling en houding op zich een aspect van in de maatschappij ingebed racisme is. Want men vermeldt, hoe goed bedoeld ook, daarmee dat de kleur van de 'ander' onzichtbaar is, en niet relevant is in het maatschappelijk verkeer. Het niet onderkennen hoe geprivilegeerd de positie is van het niet zien van de kleur van een zwarte persoon kan worden begrepen als het niet accepteren van de humaniteit van de persoon. Anti-zwart racisme zou op universiteiten en in onderzoeksprogramma's van wetenschappelijke instituten in sociaalwetenschappelijke, geesteswetenschappelijke, juridische of economische studies over mensen van Afrikaanse afkomst meer aandacht moeten krijgen. Hiermee kan een begin worden gemaakt tijdens het VN-decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst. Dit geldt ook voor het denken en ontwikkelen van overheids- en ander beleid.

4.4 Afrofobie

In de context van de discussies binnen de VN vooral over Europa ziet men afrofobie als een term die verwijst naar specifieke vormen van anti-zwart racisme. Een van de voorvechters in Nederland om deze term te gaan gebruiken is Barryl Biekman. Zij beargumenteert dat een vergelijkbare specificatie als afrofobie al langer gangbaar is met betrekking tot discriminatie van andere bevolkingsgroepen, denk bijvoorbeeld aan antisemitisme, islamofobie en moslimfobie, homofobie, of xenofobie in brede zin, en meer in het bijzonder met betrekking tot Roma en Sinti of tot vluchtelingen. Afrofobie, als term onder meer gebruikt in een oproep van de Human Rights Council 21/33 van 28 september 2012, heeft betrekking op ‘... *the special form of discrimination faced by people of African descent*’.⁵⁴ De Working Group People of African Descent (WGPAD), uitgaande van wat ze menen dat de VN wil met afrofobie, heeft een groslijst inzake afrofobie opgesteld. De WGPAD definieert afrofobie als volgt: ‘De letterlijke betekenis is angst, haat, afkeer, en aanverwante onverdraagzaamheid tegenover zwarte Afrikanen en mensen van Afrikaanse afkomst, wat ook zelfhaat bij mensen van Afrikaanse afkomst teweeg heeft gebracht.’ Men zegt verder dat het intersectionele effecten (kruisbestuiving) kan hebben met andere gronden van uitsluiting, zoals gender, huidskleur, etniciteit en klasse, die vormen van meervoudige discriminatiegronden creëren.

Afrofobie zoals door WGPAD gedefinieerd, is een relatief onbekend begrip in het nationaal discours inzake discriminatie en racisme. In de wetenschappelijke literatuur, ook bij Fanon (1952), Wekker (2016) en Mbembe (2015), wordt afrofobie gekoppeld aan witte angst voor de zwarte seksualiteit. Fanon benoemde het in de jaren vijftig in zijn psychoanalytische benadering en verklaringen als ‘Negrophobia’. Mbembe beschouwt in zijn lezing van Fanon angst als de uiteindelijke oorsprong van racisme. Negrofobie is dan de angst voor de verbijsterende seksuele potentie die de ‘Neger’ wordt toegedicht (Mbembe 2015)⁵⁵. Binnen de activistische kringen rond de eerste anti-zwarte discriminatiegolf in de jaren zeventig werd deze terminologie niet vaak gebruikt. In de laatste jaren, vooral na het uitroepen van het VN-decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst, wordt de term afrofobie vaker gehanteerd in debat en publicaties.

---

⁵⁴ ‘From rhetoric to reality: a global call for concrete action against racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance’. Human Rights Council, Supplement 53A (A/67/53/Add.1), aldaar p. 11. Aangenomen met 37 tegen 1, en 9 onthoudingen (p. 12).

⁵⁵ Zie ook Gloria Wekker, *White Innocence, Paradoxes of Colonialism and Race* (2016, p. 34) voor meer over angst en begeerte in relatie tot wat Fanon zegt over hoe witten kijken naar zwarte seksualiteit; zie ook Nederveen Pieterse (1990, p. 172 e.v.) over libido en lynching/venus and eunuch.

Diverse ngo's streven ernaar het concept meer te laten leven binnen diverse gremia in Nederland en in Europa. Zo hebben, op weg naar een VN-comité vergadering in Genève in 2015, diverse ngo's gezamenlijk gepleit voor meer aandacht inzake het concept afrofobie en ook voor de effecten ervan in de werkelijkheid. Hierover schreef de Nederlandse website Joop:

Het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (NJCM) en het Landelijk Platform Nederlands Slavernijverleden (LPS) hebben rapporten ingediend die racisme, discriminatie en Afrofobie in Nederland blootleggen. Afrofobie is een begrip dat in Nederland nauwelijks bekend is maar dat is volgens de indieners nu juist het probleem. Het gebrek aan erkenning voor de Afrikaanse diaspora leidt juist tot racistische praktijken. In het rapport, ingezonden door het Landelijk Platform Nederlands Slavernijverleden, worden de VN gewezen op het gebrek aan kennis over Afrofobie in Nederland, discriminatie en vooroordelen gericht op mensen van Afrikaanse oorsprong. Zo wordt gesteld dat de onwetendheid over Afrofobie ervoor zorgt dat burgers met Afrikaanse wortels niet optimaal gebruik kunnen maken van wettelijke bescherming tegen discriminatie.⁵⁶

In het citaat wordt gesuggereerd dat het noodzakelijk is om meer over afrofobie te weten en de wijze waarop het in Nederland werkt of ervaren wordt door zwarten en witten in kaart te brengen. Over de wenselijkheid van de introductie van de term in beleidsonderzoek lopen de meningen uiteen. Het artikel meldt dat minister-president Mark Rutte naar aanleiding van het artikel in 2015 zegt dat het kabinet “burgers niet als groep beoordeelt maar als individu” (Joop 2015). Dat antwoord is echter in tegenspraak met het bestaande beleid dat specifiek gericht is op antisemitisme, homo- en transgenderfobie en islamofobie, waarbij de overheid wel degelijk beleid maakt niet alleen op individuen maar ook op groepen. Dit brengt ons terug bij de in 1.1 gestelde vraag naar de omschrijving van de groep van mensen van Afrikaanse afkomst. Wanneer in Genève bij de VN wordt gelobbyd voor het gebruiken van de term afrofobie in Nederland, welke connotaties roept het begrip dan op in relatie tot het begrip anti-zwart racisme. Indien Afrikaanse afkomst, zoals hier betoogd, wordt gekenmerkt door huidskleur, historische identificaties en nationale herkomst, suggereert de term afrofobie dan niet een essentiële kern die mensen in negatieve zin koppelt aan een plek, een continent, van herkomst? Autochtoon en allochtoon gaat over plek, over herkomst als vaststaande identiteit over generaties heen. Indien in beleid afrofobie de ook nog steeds weinig gebruikte term anti-zwart racisme zou vervangen, dan zou dat een versterking kunnen

---

⁵⁶ <https://joop.bnnvara.nl/nieuws/nederland-bij-vn-aangeklaagd-wegens-afrofobie> (14-8-2015)

betekenen van het benoemen van tegenstellingen in termen van autochtoon/allochtoon. De term is van belang in de maatschappelijke beweging tegen anti-zwart racisme en zal zeker meer bekendheid krijgen. In beleidstermen geven wij – met inachtneming van de analyse waarop deze is gebaseerd, en die ook in de definitie van afrofobia wordt aangehaald – de voorkeur aan de vertaling van negrophobia met het begrip anti-zwart racisme.

Aanbevelingen

Uitsluitingsmechanismes van mensen van Afrikaanse afkomst, kortweg anti-zwart racisme of afrofobia, gaat om perceptie en daadwerkelijke gebeurtenissen. Hoe aanwezig het is en hoe dit maatschappelijk werkt kunnen we slechts weten door wetenschappelijk onderzoek op dit terrein te blijven verrichten. Het VN-decennium voor mensen van Afrikaanse afkomst onderstreept het belang van diepgaander reflectie en beleidsevaluatie. Deze *quick scan* van de bestaande literatuur leidt tot de volgende aanbevelingen:

- 1.** Met recht hecht het kabinet aan een breed antidiscriminatieprogramma dat alle gronden, waaronder ras, bestrijkt. De vraag is echter of dat beleid voldoende basis heeft indien het, zoals geciteerd in de inleiding van hoofdstuk 1 vooral vertrekt vanuit de overeenkomsten in de onderliggende mechanismes die ten grondslag liggen aan het ontstaan van vooroordelen en discriminatie. Het literatuuroverzicht doet vermoeden dat we te weinig weten over discriminatie van specifiek mensen van Afrikaanse afkomst. Het verdient aanbeveling een dieptestudie te doen inzake de hier geïnventariseerde literatuur, gericht op de analyse van gehanteerde begrippen en de ontwikkeling van een vernieuwd conceptueel kader dat ertoe bijdraagt de wisselwerking tussen verschillende uitsluitingsmechanismes in beeld te brengen.
- 2.** De WRR speelde, zoals beschreven in 1.3 en 3.1, een belangrijke rol bij het agenderen van de maatschappelijke veranderingen van Nederland als gevolg van de veranderende samenstelling van de bevolking. Die rol lijkt het SCP overgenomen te hebben. Wellicht is dit een goed moment voor een nieuwe interventie van de WRR, gericht op de in de eerste aanbeveling voorgestelde dieptestudie, waarbij een conceptueel kader wordt ontwikkeld dat de verschillende beleidsterreinen overstijgt en ook historische, psychologische en institutionele onderliggende structuren onderzoekt.
- 3.** De aanduiding ‘mensen van Afrikaanse afkomst’ heeft op zichzelf niet betrekking op een groep in de strikte zin van het woord, zoals uiteengezet in 1.5 en 4.4. Om die reden heeft voor beleidsontwikkeling het begrip anti-zwart racisme vooralsnog de voorkeur boven de term afrofobie, die een essentiële kern suggereert die mensen in negatieve zin koppelt aan een plek van herkomst, en waarin de autochtoon-allochtoontegenstelling over generaties heen permanent wordt.

4. De *quick scan* suggereert een samenhang tussen politiek debat, beleidsonderzoek en wetenschappelijk onderzoek, maar laat niet direct zien op welke wijze aandacht voor discriminatie, racisme, anti-zwart racisme hier binnen fluctueerde en met welke bewoordingen / welke categorisering dat gebeurde. Onze periodisering is zeer schetsmatig. Om dit te verbeteren moeten we primaire bronnen als de Handelingen van de Tweede Kamer en recente geschiedenissen, zoals de geschiedenis van het LBR, beter in kaart brengen. Hier ligt een taak voor de universiteiten en andere instituties.

5. De *quick scan* suggereert dat terughoudendheid bestaat bij het hanteren van racisme of anti-zwart racisme als invalshoek voor onderzoek en beschrijving van ervaringen. Het is belangrijk dat meer ruimte ontstaat voor kritisch denken en debat over ervaren racisme in domeinen als het onderwijs, de arbeidsmarkt, de media, de cultuur en musea. Een debatreeks die ervaren beleidsmakers en onderzoekers van wie werk op verschillende plekken in de literatuurlijst is opgenomen, uitdaagt om vanuit het perspectief van anti-zwart racisme te reflecteren op hun eerdere werk, kan bijdragen aan vernieuwing van het debat en verdere vitalisering van de onderzoeksagenda. Ook hier ligt een taak voor universiteiten, de culturele sector en debatcentra.

Geraadpleegde literatuur

- Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Bagly, C. (1973). *The Dutch Plural Society: A Comparative Study in Race Relations*. Londen: Oxford University Press.
- Blakely, A. (1993). *Blacks in the Dutch World. The Evolution of Racial Imagery in a Modern Society*. Bloomington/Indianapolis: Bloomington University Press.
- Boog, I., Donselaar, J. van, Houtzager, D., Rodrigues, P.R. & Schriemer, R. (red.) (2005). *Monitor rassendiscriminatie 2005*. Landelijk Bureau Ter Bestrijding van Rassendiscriminatie.
- Bosma, U. (2009). *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bovenkerk, F. (1978). *Omdat zij anders zijn: Patronen van rassendiscriminatie in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Bovenkerk, F. (1977). Rasdiscriminatie op de Amsterdamse arbeidsmarkt. *Sociologische Gids* 24 (1), 58-76.
- Bovenkerk, F. (1990). Misdad en de multi-etnische samenleving. *Justitiële Verkenningen* 16 (5), 8-28.
- Brubaker, R. & Cooper, F. (2000). Beyond 'Identity'. *Theory and Society* 29 (1), 1-47 .
- Cain, A.C. (2007). *Social Mobility of Ethnic Minorities in the Netherlands: The Peculiarities of Class and Ethnicity*. Delft: Eburon.
- Cain, A. (2010). Ambiguous Citizens as Impediment to Social Mobility in the Netherlands: The Case of Afro-Caribbean Dutch. *Journal of Contemporary Thought* 32, 141-156.
- Cain, A. (2011). Representation of Africa and the African Diaspora in European Museums, Human Architecture. *Journal of the Sociology of Self-knowledge* 1 (4), 105-115.
- Cain, A. (.2016). Slavery and Memory in the Netherlands, Who needs Commemoration? *Journal of African Diaspora Archaeology & Heritage*, Vol. 4, No. 4.3, Taylor & Francis.
- Çankaya, S. (2015). 'De politieke surveillance van ras en etniciteit'. In: Moor, L.G, Janssen, J., Easton, M. & A. Verhage (eds.), *Cahiers Politicestudies: Etnisch profileren en interne diversiteit bij de politie* (p. 13-33). Antwerpen: Maklu.
- Choenni, E.S.C. & Cain, A. (1995). 'The Intensification of Racism in the Dutch Labour Market'. In: M. van der Linden & L. Lucassen (eds.), *Racism and the Labour Market* (p. 511-535). Bern: Peter Lang.
- Collins Hill, P. (2015). Science, Critical Race Theory and Colour Blindness. *British Journal of Sociology* 66 (1), 46-52.
- Dagevos, J. & M. Gijsberts (2005). 'De opkomst van een allochtone middenklasse in Nederland. Indicaties voor een voortgaande – gesegmenteerde – integratie van minderheden'. In: SCP, *Hier en daar opklaringen. Nieuwjaarsuitgave 2005* (p. 84-88). Den Haag: SCP.
- Dragtenstein, Frank (2010). 'Alles voor de vrede'. *De brieven van Boston Band tussen 1757 en 1763*. Den Haag: Amrit.
- Essed, P. (1984). *Alledaags racisme*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara.
- Essed, P. (1991). *Understanding Everyday Racism: An Interdisciplinary Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Essed, P. (2002). 'Everyday Racism: A New Approach to the Study of Racism'. In: P. Essed & D.T. Goldberg (eds.), *Race Critical Theories* (p. 176-194). Blackwell Publishers.
- Essed, P. & Trienekens, S. (2008). 'Who Wants to Feel White?' Race, Dutch Culture and Contested Identities. *Ethnic and Racial Studies* 31 (1), 52-72.

- Essed, P. (2013). 'Entitlement Racism: License to Humiliate'. In: ENAR (eds.), *Recycling Racism in Europe Today* (p. 62-77). Brussel: ENAR.
- Essed, P. (2014). 'Entitlement Racism'. In: Essed, Philomena & Hoving, Isabel (eds.), *Dutch Racism* (p. 62). Amsterdam: Rodopi.
- Essed, P. & Hoving, I. (2014). 'Innocence, Smug Ignorance, Resentment: An Introduction to Dutch Racism'. In: P. Essed & I. Hoving (eds.), *Dutch Racism* (p. 9-30). Amsterdam: Rodopi.
- Essed, P. & Nimako, K. (2006). Designs and (Co)Incidents Cultures of Scholarship and Public Policy on Immigrants/Minorities in the Netherlands. *International Journal of Comparative Sociology* 47 (3), 281-312.
- Fanon, F. (1963). *The Wretched of the Earth*. New York: Grove.
- Fanon, F. (1952). *Black Skin, White Masks*. New York: Grove.
- Flores, W. (2017). 'Daar waar mijn navelstreng begraven ligt. Langeafstandsnationalisme in tijdschriften van Antilliaanse en Surinaamse studenten 1950-1975' (niet gepubliceerde MA-scriptie VU). Amsterdam.
- Ghorashi, H. (2014). 'Racism and "the Ungrateful Other" in the Netherlands'. In: P. Essed & I. Hoving (eds.), *Dutch Racism* (p. 101-116). Amsterdam: Rodopi.
- Ghorashi, H. (2015). 'Waarom is racisme taboe in Nederland?' In: M. Davidovic & A. Terlouw (red.), *Diversiteit en democratie: Onderzoek naar processen van in- en uitsluiting* (p. 183-200). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Goldberg, D.T. (2006). Racial Europeanization. *Ethnic and Racial Studies* 29 (2), 331-364.
- Gordon, L.R. (2005). Through the Zone of Nonbeing: A reading of Black Skin, White Masks in Celebration of Fanon's Eightieth Birthday. *C.L.R. James Journal* 11 (1), 1-43.
- Gordon, L.R. (2012). Reasoning in Black: Africana Philosophy under the Weight of Misguided Reason. *The Savannah Review* 1, 81-96.
- Grosfoguel, R. (2016). What is Racism? *Journal of World-System Research* 22 (9), 9-15.
- Haslanger, S. (2000). Gender and Race: (What) Are They? (What) Do We Want Them To Be? *Nous* 34 (1), 31-55.
- Hilton, B.T. (2011). Frantz Fanon and Colonialism: A Psychology of Oppression. *Journal of Scientific Psychology* 45-59.
- Holtmaat, H.M.T. & Rodrigues, P.R. (2015). 'Discriminatie gezien vanuit juridisch perspectief. Naar een holistische benadering?' In: M. Davidovic & A. Terlouw (red.), *Diversiteit en democratie: Onderzoek naar processen van in- en uitsluiting* (p. 125-148). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hondius, D. (2009). 'Race and the Dutch: On the Uneasiness Surrounding Racial Issues in the Netherlands'. In: S. Alghasi, T. Hyland Eriksen & H. Ghorashi (eds.), *Paradoxes of Cultural Recognition: Perspectives from Northern Europe* (p. 39-57). Aldershot: Ashgate.
- Hondius, D. (2011). 'Denken over ras. De ambivalente zoektocht naar antropologische helden'. In: M. Grever, I. de Haan, D. Hondius. & S. Legêne, *Grenzeloze gelijkheid. Historische vertogen over cultuurverschil* (p. 98-112). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Hondius, D. (2014). *Blackness in Western Europe Racial Patterns of Paternalism and Exclusion*. London: Transaction Publishers.
- Lentin, A. (2008). Europe and the Silence about Race. *European Journal of Social Theory* 11 (4), 487-503.
- Maldonado-Torres, N. (2007). On the Coloniality of Being Contribution to the Development of a Concept. *Cultural Studies* 21 (2), 240-270.
- Mbembe, A. (2015). *Kritiek van de zwarte rede*. Amsterdam: Boom.

- M'charek, Amade (2015). DNA-onderzoek en racialisering: van individuele verdachte tot verdachte populatie. In: M. Davidović & A. Terlouw (eds.), *Diversiteit en discriminatie: Onderzoek naar processen van in- en uitsluiting* (p. 49-66). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- McIntosh, P. (1988). White Privilege: Unpacking the Invisible Knapsack. Working paper 189 'White Privilege and Male Privilege'.
- Mignolo, W. (2002). The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference. *The South Atlantic Quarterly* 101 (1), 57-96.
- Nederlandse Publieke Omroep, de. *Kamerleden kritisch over aanpak discriminatie*, 6 april 2017.
- Nzume, A. (2017). *Hallo witte mensen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Phalet, K. & Wal, J. ter (red.) (2004). *Moslim in Nederland, diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid: Turken en Marokkanen in Nederland 1998-2002*. Den Haag: SCP.
- Oostindie, G. (2010). *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Ramdas, K., Hilhorst, P. & Ramdas, A. (2017). *Ik had me de wereld anders voorgesteld*. Amsterdam: Querido Uitgeverij.
- Scholten, P. (2008). Het nut van een WRR voor het integratiedebat. *Migrantenstudies* 3, 207-214.
- Siebers, H. (2017). 'Race' versus 'Ethnicity'? Critical Race Essentialism and the Exclusion and Oppression of Migrants in the Netherlands'. *Ethnic and Racial Studies* 40 (3), 369-397.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2015). *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: SCP.
- Spijkerboer, T.S. (2017). *'Got the Picture?'* New York: Zolberg Institute on Migration and Mobility/Yale Law School.
- Stolcke, V. (1995). Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe. *Current Anthropology* 36 (1), 1-24.
- Stuurman, S. (2009). *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Stuurman, S. (2017). *The Invention of Humanity. Equality and Cultural Difference in World History*. Londen/Cambridge: Harvard University Press.
- Tesser, P.T.M., Praag, C.S. van, Dugteren, F.A. van, Herweijer, L.J. & Wouden, H.C. van der (1995). *Rapportage minderheden: concentratie en segregatie 1995*. Den Haag: SCP.
- Tierolf, B., Scheffelaar, A., Hermens, N. & Drost, L. (2014). *POLDIS rapportage 2013, met themarapportage moslimdiscriminatie*. Verwey-Jonker Instituut in opdracht van LECD politie, november 2014.
- Valk, I. van der (1992). Racisme op school. Engelse studie geeft hoop op antiracistische stroom. *Samen Wijs* 13 (1).
- Valk, I. van der (1992). Racisme op school. *Samen Wijs* 13 (2).
- Valk, Ineke van der (1997). Minderheidsvorming: verheldering of verhulling? (Minority Formation, Clarification or Mystification? *LBR Bulletin* 13 (1) 32-34.
- Valk, I. van der (2000). 'Parliamentary Discourse on Immigration and Nationality in France'. In: R. Wodak & T.A. van Dijk (eds.), *Racism at the Top* (p. 261-283). Wenen: Drava Verlag.
- Valk, I. van der (2014). *Islamofobie en discriminatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Valk, W. van der & Demant, F. (2010). *Monitor racisme & extremisme: in en uit extreemrechts*. Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Vasta, E. (2014). 'The Politics of Avoidance: The Netherlands in Perspective'. In: P. Essed & I. Hoving (eds.), *Dutch Racism* (p. 387-395). Amsterdam: Rodopi.
- Weiner, Melissa F. (2012). *Towards a Critical Global Race Theory*. Blackwell Publishing.
- Weiner, M.F. (2014). The Ideologically Colonized Metropole: Dutch Racism and Racist Denial. *Sociology Compass* 8 (6), 731-744.
- Weiner, M.F. (2014). (E) Racing Slavery: Racial Neoliberalism, Social Forgetting and Scientific Colonialism in Dutch Primary School History Textbooks. *DuBois Review* 11 (2), 329-351.

- Weiner, M.F. (2016). Racialized Classroom Practices in a Diverse Amsterdam Primary School: The Silencing, Disparagement, and Discipline of Students of Colour. *Race Ethnicity and Education* 1-17.
- Wekker, G. (2015). 'Erkenning. Op zoek naar de zwart Nederlandse gemeenschap'. (Ongepubliceerde) inleiding bij Openbare Bibliotheek Amsterdam, 12 december 2015.
- Wekker, G. (2016). *White Innocence*. Durham: Duke University Press.
- Working Group People of African Descent, 'Betreft: Stappenplan implementatie van de term annex het begrippenkader Afrophobia in overheidsbeleid'. Den Haag, 28 februari 2015.
- WRR (1979). *Etnische minderheden*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- WRR (1989). *Allochtonenbeleid*. Den Haag: Sdu.
- WRR (2001). *Nederland als immigratiesamenleving*. Den Haag: Sdu.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wynter, S. (2003). Unsettling the Coloniality of Being/Power/Truth/Freedom: Towards the Human, After Man, its Overrepresentation – An Argument (p. 257-337). Project Muse, <http://muse.jhu.edu>. 2003
- Zeefuik, K.A. (1973). *Hernhutterzending en Haagsche Maatschappij, 1828-1867. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

BIJLAGE I – Literatuuroverzicht

1.1 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid – Rapporten

- WRR (1979). *Etnische minderheden*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- WRR (1989). *Allochtonenbeleid*. Den Haag: Sdu.
- WRR (1989). *Werkloosheid en inkomens bij etnische minderheden: een analyse op basis van het woningbehoefte-onderzoek 1985/86*. Den Haag: SCP.
- WRR (1996). *Tweedeling in perspectief*. Den Haag: Sdu.
- WRR (2001). *Nederland als immigratiesamenleving*. Den Haag: Sdu.
- WRR (2001). *Oude en nieuwe allochtonen*. Den Haag: WRR.
- WRR (2001). *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: WRR.
- WRR (2001). *Kijk op en contacten met buitenlanders: immigratie, integratie en interactie*. Den Haag: WRR.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2007). *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2014). *Voortgaande immigratie en nieuwe maatschappelijke scheidslijnen*. Den Haag: WRR.
- WRR/SCP (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen van Nederland*. Den Haag: SCP/WRR.
- WRR (2015). *Migratiediversiteit beter in beeld*. Den Haag: WRR.
- WRR (2016). *Migratie en classificatie: naar een meervoudig migratie-idioom*. Den Haag: WRR.
- WRR (2016). *Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders*. Den Haag: WRR.

1.2 Sociaal en Cultureel Planbureau – Rapporten op datum

- 1993 *Rapportage minderheden 1993*. Den Haag: SCP (Tesser, P.T.M.).
- 1995 *Rapportage minderheden: concentratie en segregatie 1995*. Den Haag: SCP (Tesser, P.T.M., Praag, C.S. van, Dugteren, F.A. van, Herweijer, L.J. & Wouden, H.C. van der).
- 1997 *Rapportage minderheden 1997*. Den Haag: SCP (Tesser, P.T.M.).
- 1998 *Rapportage minderheden 1998. De eerste generatie in de derde levensfase*. Den Haag: SCP (Tesser, P.T.M., Dugteren, F.A. van & Merens, J.G.F.).
- 1999 *Rapportage minderheden 1999. Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*. Den Haag: SCP (Tesser, P.T.M., Merens, J.G.F. & Praag, C.S. van).
- 2001 *Rapportage minderheden 2001. Deel I Vorderingen op school*. Den Haag: SCP (Tesser, P.T.M. & Iedema, J.).
- 2001 *Rapportage minderheden 2001. Deel II Meer werk*. Den Haag: SCP (Dagevos, J.) .
- 2001 *De leefsituatie van allochtone ouderen in Nederland: stand van zaken, ontwikkelingen en informatielacunes*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (Dagevos, J.) .
- 2003 *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: SCP (Dagevos, J., Gijsberts, M. & Praag C. van).
- 2004 *Moslim in Nederland, Diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid: Turken en Marokkanen in Nederland 1998-2002*. Den Haag: SCP (Phalet, K. & Wal, J. ter (red.)).
- 2004/2005 *Leefsituatie allochtone stedelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- 2005 *Jaarrapport integratie 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 2005 *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: SCP (Gijsberts, M. & J. Dagevos).
- 2007 *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: SCP (Dagevos, J. & Gijsberts, M.).
- 2009 *Jaarrapport integratie 2009*. Den Haag: SCP (Gijsberts, M. & Dagevos, J.).
- 2010 *Discriminatiemonitor niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: SCP (Nievers, E. & Andriessen, I. (red.)).
- 2011 *Dichter bij elkaar? De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- 2011 *Jaarrapport integratie 2011*. Den Haag: SCP (Gijsberts, M., Huijnk, W. & Dagevos, J.).
- 2011 *Gemengd leren: etnische diversiteit en leerprestaties*. Den Haag: SCP (Herweijer, L.).
- 2012 *Op achterstand: discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: SCP (Andriessen, I., Nievers, E. & Dagevos, J.).
- 2013 *Jaarrapport integratie 2013: participatie van migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: SCP (Huijnk, W., Gijsberts, M. & Dagevos, J.).
- 2014 *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: SCP (Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K.).
- 2014 'Segmentatie langs etnische grenzen'. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.), *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (p. 255-280). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Dagevos, J. & Huijnk, W.).
- 2015 *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: SCP (Bijl, R., Boelhouwer, J., Pommer, E. en Andriessen, I. (red.)).
- 2016 *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: SCP (Huijnk, W. & Andriessen, I.).

1.3 Migratie- en integratiebeleid

- Algemene Rekenkamer (1999). *Integratiebeleid etnische minderheden*. Tweede Kamer 1998-1999, 26426, nrs. 1-2.
- Amersfoort, J.M.M. van (1974). *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie, 1945-1973*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Baelde-van Hugte, G.C.H., Ester, P., Hulsebosch-Heeringen, E. & Zegers, I. (1975). Wat doen we met de buitenlanders? Een evaluatie van het overheidsbeleid ten aanzien van buitenlandse werknemers. *Beleid en Maatschappij* 2 (12).
- Boissevain, J. & Grotenbreg, H. (1986). Culture, Structure and Ethnic Enterprise. The Surinamese in Amsterdam. *Ethnic and Racial Studies* 9, 1-23.
- Bonjour, S.A. (2013). Governing Diversity: Dutch Political Parties Preferences on the Role of the State in Civic Integration Policies. *Citizen Studies* 17 (6), 837-851.
- Broek, A. van den & Haan, J. de (2006). 'Digitale contacten en integratie van allochtone jongeren'. In: J. de Haan en C. van 't Hof (red.), *De digitale generatie. Jaarboek ict en samenleving* (p. 83-106). Amsterdam: Boom.
- Collett, E., Petrovic, M. & Scholten, P. (2013). *Experiences of Mainstreaming Immigrant Integration in Europe: Lessons for the Netherlands*. Brussels: Migration Policy Institute Europe.
- Dagevos, J. (2001). *Perspectief op integratie: over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: WRR (werkdokument W121).

- Dagevos, J. & Gijsberts, M. (2005). 'De opkomst van een allochtone middenklasse in Nederland. Indicaties voor een voortgaande – gesegmenteerde – integratie van minderheden'. In: SCP, *Hier en daar opklaringen. Nieuwjaarsuitgave 2005* (p. 84-88). Den Haag: SCP.
- Doomernik, J. (1998). The Effectiveness of Integration Policies towards Immigrants and their Descendants in France, Germany and the Netherlands. *International Migration Papers*. Geneva: International Labour Organisation.
- Duyvendak, J.W. & Scholten, P. (2011). The Invention of the Dutch Multicultural Model and its Effects on Integration Discourses in the Netherlands. *Perspectives on Europe* 40 (2), 39-45.
- Entzinger, H.B. (1984). *Het minderhedenbeleid*. Meppel: Boom.
- Entzinger, H.B. (1996). 'Minderheden of medeburgers? Naar een nieuw integratie-paradigma'. In: H. Heern, P. Vogel & H. Werdmölder (red.), *Etnische minderheden en wetenschappelijk onderzoek* (p. 8-79). Meppel: Boom.
- Entzinger, H. (2003). 'The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands'. In: C. Joppke en E. Morawaska (eds.), *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Essed, P. & Graaff, M. de (2002). *De actualiteit van diversiteit. Het gemeentelijk beleid onder de loep*. Utrecht: Forum.
- Fermin, A. (1997). *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Galesloot, H. (2004). *De wereld in huis. Allochtonen in Amsterdamse raden en besturen. Verslag informatie- en servicepunt politieke participatie migranten 2000-2004*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Gijsberts, M. & Dagevos, J. (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. & Vervoort, M. (2009). Beeldvorming onder hoger opgeleide allochtonen. Waarom is er sprake van een integratieparadox? *Sociologie* 5 (3), 406-429.
- Graaf, H. de, Penninx, R. & Stoové, E.F. (1988). 'Minorities Policies, Social Services and Ethnic Organisations in the Netherlands'. In: Jenkins, S., *Ethnic Associations and the Welfare State: Services to Immigrants in Five Countries* (p. 203-238). New York: Columbia University Press.
- Groenendijk, K. (2007). 'Allochtonen of burgers: definitiemacht in debat en wetgeving over immigranten'. In: J.W. Duyvendak et al. (red.), *Macht en verantwoordelijkheid. Essays voor Kees Schuyt* (p. 101-112). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ham, M. & Meer, J. van der (2012). *De etnische bril: categorisering in het integratiebeleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Landelijk Bureau Racismebestrijding (1990). *Vijf jaar Landelijk Bureau Racismebestrijding (LBR) 1985-1990*. Utrecht: LBR.
- Loo, M. van het, De Spiegeleire, S., Lindtrom, G., Kahan, J. & Vernez, G. (2001). *A Comparison of American and Dutch Immigration and Integration Experiences*. Den Haag: WRR (Working Documents W120).
- Meeteren, M. van (2005). *Discoursen van integratie. De omslag in het politieke debat over integratie in Nederland*. Doctoraalscriptie Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid (2000b). 'Rapportage integratiebeleid etnische minderheden 2000'. Tweede Kamer 2000-2001, 27412, nr. 2.
- Muus, P.J. (1992). *Migration, Minorities and Policy in the Netherlands: Recent Trends and Developments*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Noije, L. van & Kessels, R. (2012). 'Verdachten, slachtoffers en onveiligheidsgevoelens'. In: M. Gijsberts, W. Huijnk en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2011* (p. 203-226). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Penninx, R. (1998). 'Migratie, minderhedenbeleid en multicultureel beleid in Nederland in vergelijkend perspectief'. In: R. Penninx, H. Münstermann & H. Entzinger (red.), *Etnische minderheden en de multiculturele samenleving* (p. 717-739). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Penninx, R. (2006). 'Dutch Immigrant Policies Before and After the Van Gogh Murder'. *Journal of International Migration and Integration* 7 (2), 241-54.
- Rath, J. (1992). De tegenbedoelde effecten van de geleide integratie van 'etnische minderheden'. *Beleid en Maatschappij* 19 (5), 252-265.
- RMO (Raad van Maatschappelijke Ontwikkelingen) (2012). *Tussen afkomst en toekomst: etnische categorisering door de overheid*. Den Haag: RMO.
- Research voor Beleid (2007). *Aanpak van discriminatie door Nederlandse gemeenten: 443 kansen voor verbetering. Onderzoek in opdracht van Amnesty International*. Amsterdam: Amnesty International.
- Reubsat, T.J.M. & Kropman, J. (1982). *De positie van Surinamers en het gevoerde overheidsbeleid*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Reubsat, T.J.M. & Kropman, J. (1982). *Het vestigings- en spreidingsbeleid*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Reubsat, T.J.M., Kropman, J. & Mulier, L. van (1982). *De positie van Surinamers in de Nederlandse samenleving*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Roggeband, C. & Verloo, M. (2007). Dutch Women are Liberated, Migrant Women are a Problem: The Evolution of Policy Frames on Gender and Migration in the Netherlands, 1995-2005. *Social Policy and Administration* 41 (3), 271-288.
- Scheepers, P., Schmeets, H. & Felling, A. (1997). Fortress Holland? Support for Ethnocentric Policies among the 1994-electorate of the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies* 20, 145-159.
- Sewdien, S.P. (2010). *Organisatiebinding en hoogopgeleide allochtonen: een onderzoek naar het diversiteitsbeleid en de rol van het management bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Sharpe, M. (2005). Globalization and Migration: Post-Colonial Dutch Antillean and Aruban Immigrant Political Incorporation in the Netherlands. *Dialectical Anthropology* 29, 291-314.
- Struijs, A.J. (1998). *Minderhedenbeleid en moraal. Erkenning van culturele identiteit in het perspectief van de liberale moraal*. Assen: Van Gorcum.
- Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid (1995). *Eenheid en verscheidenheid: op zoek naar de balans*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vasta, E. (2007). From Ethnic Minorities to Ethnic Majority Policy: Multiculturalism and the Shift to Assimilationism in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies* 30 (5), 713-740.
- Vermeulen, C.J. & Penninx, M. (1994). *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vermeulen, H. & Penninx, R. (2000). *Immigration and Integration: The Dutch Case*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Wolff, R. & Berger, M. (2001). *Een gekleurd advies? Een onderzoek naar de participatie van etnische minderheden in landelijke adviescolleges en gemeentelijke overlegstructuren*. Amsterdam: IMES/ Universiteit van Amsterdam.

1.4 Algemene bronnen

- Amersfoort, J.M.M. van (1987). Van William Kegge tot Ruud Gullit. De Surinaamse migratie naar Nederland: realiteit, beeldvorming en beleid. *Tijdschrift voor geschiedenis* 100, 475-490.

- Amersfoort, H. van & Niekerk, M. van (2006). Immigration as a Colonial Inheritance: Post-Colonial Immigrants in the Netherlands, 1945-2002. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (3), 323-46.
- Ammerlaan, R. (2004). 'Want al was zijn huid ook zwart, Teêrgevoelig was zijn hart'. *Beeldvorming over zwarten en slavernij in kinderboeken, 1840-1863*. MA Thesis in History, Vrije Universiteit. Amsterdam: VU.
- Bagley, C. (1973). *The Dutch Plural Society: a Comparative Study in Race Relations*. Oxford: University Press Oxford.
- Balkenhol, M. (2010). The Changing Aesthetics of Savagery. Slavery, Belonging, and Post-Colonial Melancholia in the Netherlands. *Ethnofoor* 22, 71-89.
- Balkenhol, M. (2011). Emplacing Slavery: Roots, Monuments and the Politics of Belonging in the Netherlands. *African Diaspora* 4, 35-162.
- Bekkering, D. (2000). *Discriminatie in het toelatingsbeleid bij horecagelegenheden: een probleeminventarisatie*. Breda: Steunpunt tegen discriminatie.
- Berger, M. (2001). *Politieke participatie van etnische minderheden in vier steden*. Amsterdam: IMES.
- Blakely, A. (1993). *Blacks in the Dutch World: The Evolution of Racial Imagery in a Modern Society*. Bloomington: Indiana University Press.
- Boog, I., Dinsbach, W., Donselaar, J. van & Rodrigues, P.R. (2010). *Monitor Rassendiscriminatie 2009*. Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Bosma, U. (2009). *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bosma, U. (2012). *Post-colonial Immigrants and Identity Formations in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Botma, M., Jouwe, N. & Wekker, G. (red.) (2001). *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Bovenkerk, F. (1973). *Terug naar Suriname? Over de opnamecapaciteit van de Surinaamse arbeidsmarkt voor Surinaamse retourmigratie uit Nederland. Onderzoek naar oorzaken en gevolgen van de migratie van Surinamers en Antillianen naar Nederland. Rapport nr. 2*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Afdeling Culturele Antropologie/Antropologisch-Sociologisch Centrum.
- Bovenkerk, F. (1978). *Omdat zij anders zijn: patronen van rassendiscriminatie in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Brown, A. (2012). Trapped by Narcissism: A Disillusioned Dutch Society. *Macalester International* 30 (7), 22-46.
- Buiks, P.E.J. (1983). *Surinaamse jongeren op de Kruiskade. Overleven in een etnische randgroep*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Bureau Discriminatiezaken Den Haag (2001). *Tendrapport discriminatiezaken 1999-2000: trends in klachten en meldingen die door het Bureau Discriminatiezaken zijn geregistreerd*. Den Haag.
- Buve, R. (1963). Surinaamse slaven en vrije negers in Amsterdam gedurende de achttiende eeuw. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 119 (1), 8-17.
- Cain, A. (2007). *Social Mobility of Ethnic Minorities in the Netherlands: The Peculiarities of Social Class and Ethnicity*. Delft: Eburon Academic Publishers.
- Cain, A. (2010). Ambiguous Citizenship as Impediment to Social Mobility in the Netherlands: The Case of Afro-Caribbean Dutch in the Netherlands. *Journal of Contemporary Thought* 2010:32.
- Cain, A. (2016). Slavery and Memory in the Netherlands, Who needs Commemoration? *Journal of African Diaspora Archaeology & Heritage* 4 (4), 227-242.

- Coenders, M. & Scheepers, P. (1998). Support for Ethnic Discrimination in the Netherlands 1979-1993: Effects of Period, Cohort, and Individual Characteristics. *European Sociological Review* 14 (4), 405-422.
- Coenders, M., Lubbers, M., Scheepers, P. & Verkuyten, M. (2008). More than Two Decades of Changing Ethnic Attitudes in the Netherlands. *Journal of Social Issues* 64 (2), 269-285.
- Dagevos, J. (2005). Gescheiden werelden? De etnische signatuur van vrijetijdscontacten van minderheden. *Sociologie* 1, 52-69.
- Davidovic, M. & Terlouw, A.B. (2015). *Diversiteit en discriminatie: Onderzoek naar processen van in- en uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dijk, T. van (1993). *Elite Discourse and Racism*. London: SAGE Publications.
- Dijker, A.J.M. (1987). Emotional Reactions to Ethnic Minorities. *European Journal of Social Psychology* 17, 305-325.
- Distelbrink, M.J. & Veenman, J. (1994). *Hollandse Nieuwe. Allochtone jongeren in Nederland*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Distelbrink, M.J. (2000). *Opvoeden zonder man: opvoeding en ontwikkeling in Creools-Surinaamse een- en tweoudergezinnen in Nederland*. Proefschrift EUR. Assen: Van Gorcum.
- Donselaar, J. van (2001). *Raxen II: State of Affairs in the Netherlands of Racial Violence, Legislation, Employment, Education in 2000*. Amsterdam: Dutch Monitoring Centre en Racism and Xenophobia (DUMC).
- Eigenhuis, J. (1930). Albert Schweitzer en zijn negers. *De Groene Amsterdammer*, 19 april 1930.
- Entzinger, H. (2006). 'Changing the Rules while the Game is on: From Multiculturalism to Assimilation in the Netherlands'. In: Y. Michal Bodemann & Gökçe Yurdakul (eds.), *Migration, Citizenship, Ethnos: Incorporation Regimes in Germany, Western Europe and North America* (p. 121-144). New York: Palgrave MacMillan.
- Entzinger, H. & Dourleijn, E. (2008). *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum.
- Essed, P. (1991). Knowledge and Resistance: Black Women Talk about Racism in the Netherlands and the USA. *Feminism & Psychology* 1 (2), 201-219.
- Essed, P. (1993). 'The Politics of Marginal Inclusion: Racism in an Organisational Context'. In: J. Wrench & J. Solomos (eds.), *Racism and Migration in Europe* (p. 143-156). Oxford: Berg.
- Essed, P. (1996). *Diversity: Gender, Color and Culture*. University of Massachusetts Press.
- Essed, P. & Trienekens, S. (2008). 'Who Wants to Feel White?' Race, Dutch Culture and Contested Identities. *Ethnic and Racial Studies* 31 (1), 52-72.
- Essed, P. & Nimako K. (2006). Designs and (Co)Incidents Cultures of Scholarship and Public Policy on Immigrants/Minorities in the Netherlands. *International Journal of Comparative Sociology* 47 (3), 281-312.
- Essed, P. & Hoving, I. (2014). *Dutch Racism*. Amsterdam: Rodopi.
- Essed, P. & Hoving, I. (2014). 'Innocence, Smug Ignorance, Resentment: An Introduction to Dutch Racism'. In: P. Essed & I. Hoving (eds.), *Dutch Racism* (p. 9-30). Amsterdam: Rodopi.
- Fennema, M. & Tillie, J. (1999). Political Participation and Political Trust in Amsterdam: Civic Communities and Ethnic Networks. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25, 703-726.
- Fennema, M. (2000). *Sociaal kapitaal en politieke participatie van etnische minderheden*. Amsterdam: IMES.
- Ghorashi, H. (2015). 'Waarom is racisme taboe in Nederland?' In: M. Davidovic en A. Terlouw (red.), *Diversiteit en democratie: Onderzoek naar processen van in- en uitsluiting* (p. 183-200). Amsterdam: Amsterdam University Press..

- Gomes, P.D. & Westerhof, W. (2001). Het gebruik van chemische huidbleekmiddelen onder Ghanese vrouwen in Amsterdam Zuidoost: aanzet tot onderzoek en debat. *Tijdschrift voor Genderstudies* 4 (1), 1458-1487.
- Gooskens, I. (1979). *Surinamers en Antillianen in Amsterdam: verslag van een in 1977 gehouden enquête*. Amsterdam: Afdeling Sociale Zaken der Gemeente Amsterdam.
- Gowricharn, R.S. (1999). Huidskleur in Nederland. *Contrast* nr. 6, 11 februari.
- Gowricharn, R. (2000). *De grenzen van de polder. Over armoede onder allochtonen*. Utrecht: Forum.
- Gowricharn, R. (2001). De armoede van allochtonen. *Sociaal Bestek* 63 (1), 13-16.
- Gowricharn, R. (2001). *In- en uitsluiting in Nederland: een overzicht van empirische bevindingen*. Den Haag: WRR.
- Gowricharn, R.S. (2005). Normbeelden als structuurprincipe. *OSO, tijdschrift voor Surinaamse Letterkunde en geschiedenis* 24 (2), 66-81.
- Guirodon, V., Phalet, K. & Wal, J. ter (2004). *Comparative Study on the Collection of Data to Measure the Extent and Impact of Discrimination in a Selection of Countries. Medis Project (measurement of discriminations). Final Report on the Netherlands*. Lyon: European Commission.
- Haarnack, C. & Hondius, D. (2008). “Swart” (black) in the Netherlands. Africans and Creoles in the Northern Netherlands from the Middle Ages to the Twentieth Century’. In: E. Schreuder & E. Kolfin (eds.), *Black is Beautiful: Rubens to Dumas* (p. 88-107). Zwolle/Amsterdam: Waanders.
- Hagendoorn, L. & Hraba, J. (1987). Social Distance toward Holland’s Minorities: Discrimination against and among Ethnic Outgroups. *Ethnic and Racial Studies* 10 (3), 317-333.
- Hagendoorn, L. & Hraba, J. (1989). Foreign, Different, Deviant, Seclusive and Working Class: Anchors to an Ethnic Hierarchy in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies* 12 (4), 441-468.
- Hagendoorn, L. (1995). Intergroup Biases in Multigroup Systems: The Perception of Ethnic Hierarchies in the Netherlands. *European Review of Social Psychology* 6 (1), 199-228.
- Hagendoorn, L. (1998). ‘Stereotypen over etnische minderheden in Nederland’. In: C.H.M. Geuijen (red.), *Multiculturalisme*. Utrecht: Uitgeverij Lemma.
- Hagendoorn, L. & Sniderman, P. (2004). Het conformisme effect: sociale beïnvloeding van de houding ten opzichte van etnische minderheden. *Mens en Maatschappij* 79, 101-143.
- Heelsum, A.J. van (1997). *De etnisch-culturele positie van de tweede generatie Surinamers*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Heijs, E. (1995). *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992. Migratie- en etnische studies*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Helsloot, J. (2012). Zwarte Piet and Cultural Aphasia in the Netherlands. *Quotidian: Dutch Journal for the Study of Everyday Life* 3 (1), 1-20.
- Hesse, B. (2009). ‘Black Europe’s Undecidability’. In: D.C. Hine, T.D. Keaton & S. Small (eds.), *Black Europe and the African Diaspora* (p. 291-304). Chicago: University of Illinois.
- Hira, S. (2011). *Decolonizing the Mind: een fundamentele kritiek op het wetenschappelijk kolonialisme*. Amrit Consultancy.
- Hira, S. (2012). Decolonizing the Mind: the Case of the Netherlands. *Human Architecture* 10 (1), 53-68.
- Hoekstra, L. (1990). *Minima en schulden. De etnische factor*. Rotterdam: Gemeentelijke Sociale Dienst.
- Hondius, D. (1999). *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens: aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil*. Ph.D. thesis, Universiteit van Amsterdam. Den Haag: Sdu Uitgevers.

- Hondius, D. (2009). 'Race and the Dutch: On the Uneasiness surrounding Racial Issues in the Netherlands'. In: S. Alghasi, T. Hyland Eriksen & H. Ghorashi (eds.), *Paradoxes of Cultural Recognition: Perspectives from Northern Europe* (p. 39-57). Aldershot: Ashgate.
- Hondius, D. (2011). Access to the Netherlands of Enslaved and Free Black Africans. Exploring Legal and Social Historical Practices in the Sixteenth-Nineteenth Centuries. *Slavery & Abolition* 32 (3), 377-395.
- Hraba, J., Hagendoorn, L. & Hagendoorn, R. (1989). The Ethnic Hierarchy in the Netherlands: Social Distance and Social Representation. *British Journal of Social Psychology* 28 (1), 57-69.
- Huijnk, W., Dagevos, J., Gijsberts, M. & Andriessen, I. (2015). *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huinder, C. & Krijnen, H. (red.) (2002). *Op gespannen voet: politieke opinies over de multiculturele samenleving*. Utrecht: FORUM.
- Hulst, H. van (1997). *Morgen bloeit het Diabaas: de Antilliaanse volksklasse in de Nederlandse samenleving*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Huussen, A.H. (2002). The Dutch Constitution of 1798 and the Problem of Slavery. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 99-114.
- Idema, H. (2002). *Onderzoeken etnische minderheden 2000-2001. Departementale inventarisatie*. Den Haag: Ministerie van BZK.
- Jones, G. (2007). *Study of Dutch Politician's Discourse about Postcolonial Migrants from Indonesia and the Dutch West Indies, Suriname and the Caribbean Islands*. Dissertation Vrije Universiteit, Rosenberg eds. Amsterdam.
- Jones, S. (2004). *Met vlag en rimpel: Surinamers over Nederland*. Antwerpen: Z&K Uitgevers.
- Kagie, R. (1989). *De eerste neger*. Amsterdam: Schilt Publishing BV.
- Knipscheer, J.W. (2000). *Cultural Convergence and Divergence in Mental Healthcare: Empirical Studies on Mental Distress and Help-seeking Behaviour of Surinamese, Ghanaian, Turkish and Moroccan Migrants in the Netherlands*. Veenendaal: Universal Press.
- Köbben, A. (1985). 'Oordeel en discriminatie'. In: S.J. Weiland & J.H.P. Paelinck, *Etnische minderheden* (p. 53-66). Meppel: Boom.
- Komen, M. (2004). *Etniciteit en uitgaan in Den Haag*. Den Haag: Haagse Hogeschool.
- LBR (2004). *Geweigerd?! Discriminatoir deurbelied in de horeca. Gezamenlijke uitgave van het Landelijk Bureau ter bestrijding van Rassendiscriminatie en de Landelijke Vereniging van Antidiscriminatie Bureaus en Meldpunten*. Rotterdam: LBR.
- Leeman, Y. & Saharso, S. (1989). *Je kunt er niet omheen: hoe Marokkaanse, Molukse en Surinaamse Jongeren reageren op discriminatie*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Leijenaar, M.H. & Verhoef, M. (1999). *Diversiteit in besturen. Een inventarisatie in Noord- Holland*. Den Haag: Toplink.
- Liem, P. (2000). *Stapvoets voorwaarts: maatschappelijke status van Surinamers in Nederland*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Lucassen, J. & Ruijter, A. de (red.) (2002). *Nederland: multicultureel of pluriform*. Amsterdam: Aksant.
- Lucassen, J. & Penninx, R. (1995). *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Martens, E.P. (1999). *Minderheden in beeld*. Rotterdam: ISEO.
- Maussen, M. & Boger, T. (2010). *Tolerance and Cultural Diversity Discourses in the Netherlands*. Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute.

- Meer, M. van der & Roosblad, J. (2004). *Overcoming Marginalisation? Gender and Ethnic Segregation in the Dutch Construction, Health, IT and Printing Industries*. Amsterdam: Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies.
- Merens, J.G.F. & Veenman, J. (1992). *Succes en falen bij allochtonen*. Rotterdam: Iseo.
- Michon, M. (1973). *Oordeel-vooroordeel-veroordelen: over minderheden in onze samenleving*. Baarn: In den Toren.
- Ministerie van BZK (2001). *Model gedragscode rijksoverheid tegen rassendiscriminatie*. Den Haag: Ministerie van BZK.
- Mohebbi, G. (2008). *Allochtonia en autochtonia: twee werelden apart: jeugd over etnische identiteit, discriminatie en vriendschap*. Zoetermeer: Uitgeverij Betelgeuze.
- Mullard, C., Nimako, K. & Willemsen, G. (1991). *Kleurloos onderzoek: over het aandeel van etnische onderzoekers in het minderhedenonderzoek*. CRES Research Paper no. 5. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Niekerk, M. van (2000). 'De krekel en de mier': *fabels en feiten over maatschappelijke stijging van Creoolse en Hindoestaanse Surinamers in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Niekerk, M. van (2002). *Premigration Legacies and Immigrant Social Mobility: The Afro-Surinamese and Indo-Surinamese in the Netherlands*. Lanham: Lexington Books.
- Nimako, K. & Willemsen, G. (2011). *The Dutch Atlantic Slavery, Abolition and Emancipation*. London: Pluto Press.
- Paulle, B. & Kalir, B. (2014). The Integration Matrix Reloaded: from Ethnic Fixations to Established versus Outsiders Dynamics in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40 (9), 1354-1374.
- Petronilia, S. (red.) (2000). *Raadsleden met dubbele antenne: ervaringen van allochtone politici*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Praag, C. van (1997). Etnische minderheden in de grote stad. *Tijdschrift voor de Sociale Sector* 10, 4-11.
- Rath, J. (1991). *Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden'*. Amsterdam: SUA.
- Rath, J. (1999). 'The Netherlands. A Dutch Treat for Anti-social Families and Immigrant Ethnic Minorities'. In: M. Cole & G. Dale (eds.), *The European Union and Migrant Labour* (p. 147-170). Oxford: Berg Publishers.
- Rath, J. (2001). 'Research on Immigrant Ethnic Minorities in the Netherlands'. In: P. Radcliffe (ed.), *The Politics of Social Science Research. 'Race', Ethnicity and Social Change* (p. 137-159). Basingstoke: Palgrave.
- Reedijk, R. (2000). *Tussen fanatisme en fatalisme; de discussie over racisme en integratie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Rooij, D. de (2005). 'Ze is mooi, maar zwart': De relatie tussen schoonheid en huidskleur bij Afro-Surinaamse jonge vrouwen. *Oso: Tijdschrift voor Surinamistiek* 24 (1), 136-149.
- Saharso, S. (1992). *Jan en alleman: etnische jeugd over etnische identiteit, discriminatie en vriendschap*. Proefschrift, Amsterdam.
- Sansone, L. (1991). Marginalisering en overlevingsstrategieën onder Surinaams-creoolse jongeren uit de lagere sociale klasse. *Migrantenstudies* 4.
- Sansone, L. (1992). *Schitteren in de schaduw: overlevingsstrategieën, subcultuur en etniciteit van Creoolse jongeren uit de lagere klassen in Amsterdam 1981-1990*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Schaafsma, J. (2006). *Ethnic Diversity at Work. Diversity Attitudes and Experiences in Dutch Organisations*. Amsterdam: Aksant.
- Schaafsma J. (2008). Interethnic Relations at Work: Examining Ethnic Minority and Majority Members' Experiences in the Netherlands. *International Journal of Intercultural relations* 32 (5), 453-465.

- Scheepers, P., Eisinga, R. & Linssen, E. (1994). Etnocentrisme in Nederland: veranderingen bij kansarme en/of geprivilegeerde groepen? *Sociologische Gids* 41, 185-201.
- Scheepers, P., Gijsberts, M. & Coenders, M. (2002). Ethnic Exclusionism in European Countries. Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Treat. *European Sociological Review* 18 (1), 17-34.
- Scholten, P. & Holzhaacker (2009). Bonding, Binding and Ethnic Minorities in the Netherlands: Changing Discourses in a Changing Nation. *Nations and Nationalism* 15 (1), 81-100.
- Schriemer, R. (2001). *Kerncijfers discriminatie 2000: landelijke cijfers over geregistreerde meldingen van discriminatie*. Den Haag: Landelijke Vereniging van Anti-discriminatie Bureaus en Meldpunten.
- Shadid W.A. (1994). *Beeldvorming: een verborgen dimensie bij interculturele communicatie*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Shadid, W. & Koningsveld, P.S. van (red.) (1999). *Beeldvorming en interculturele communicatie. Sociaal-wetenschappelijke en sociolinguïstische studies*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Siebers, H. & Dennissen, M.H.J. (2014). Is it Cultural Racism? Discursive Exclusion and Oppression of Migrants in the Netherlands. *Current Sociology* 63 (3), 470-489.
- Siebers, H. (2017). 'Race' versus 'ethnicity'? Critical Race Essentialism and the Exclusion and Oppression of Migrants in the Netherlands'. *Ethnic and Racial Studies* 40 (3), 369-397.
- Sniderman, P. & Hagendorn, L. (2007). *When Ways of Life Collide: Multiculturalism and its Discontents in the Netherlands*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sniderman, P., Hagendoorn, L. & Prior, M. (2004). Predisposing Factors and Situational Triggers: Exclusionary Reactions to Immigrant Minorities. *American Political Science Review* 98, 35-49.
- Soest, R. van & Verdonk, B. (1988). Etnische identiteit. De psychologische betekenis van afkomst. *De Psycholoog* 23 (3), 97-103.
- Spijkerboer, T. (1999). *Gender and Refugee Status*. Ashgate.
- Stipriaan, A. van, Heilbron, W., Bijnaar, A. & Smeulders, V. (2007). *Op zoek naar de stilte: sporen van het slavernijverleden in Nederland*. Leiden: KITLV PRESS.
- Stronks, K., Ravelli, A.C. & Reijneveld, S.A. (2001). Immigrants in the Netherlands: Equal Access for Equal Needs? *Journal of Epidemiology and Community Health* 55 (10), 701-707.
- Teulings, C.N. (1995). 'Solidariteit en uitsluiting: de keerzijden van een en dezelfde medaille'. In: G. Engbersen en R. Gabriëls (red.), *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid* (p. 48-73). Meppel: Boom.
- Tillie, J. (2000). *De etnische stem: opkomst en stemgedrag van migranten tijdens gemeenteraadsverkiezingen, 1986-1998*. Utrecht: FORUM.
- Tillie, J. (2008). *Gedeeld land. Het multiculturele ongemak van Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Uunk, W. (2002). *Concentratie en achterstand. Over de samenhang tussen etnische concentratie en de sociaaleconomische positie onder allochtonen en autochtonen*. Assen: Van Gorcum.
- Valk, I. van der (2002). *Difference, Deviance, Threat? Mainstream and Right-extremist Political Discourse on Ethnic Issues in the Netherlands and France (1990-1997)*. Amsterdam: Aksant.
- Veenman, J. (red.) (1990). *Ver van huis. Achterstand en achterstelling bij allochtonen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Veenman, J. & Roelandt, T. (1994). *Onzeker bestaan: de maatschappelijke positie van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Veenman, J. (1996). *Heb je niets, dan ben je niets. Tweede generatie allochtone jongeren in Amsterdam*. Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (1999). *Participatie in perspectief: verleden en toekomst van etnische minderheden in Nederland*. Houten: Bohn Stafleu.

- Verberk, G., Scheepers, P. & Felling, A. (2000). Attitudes ten aanzien van allochtonen: theoretische en empirische verklaringen voor het bestaan van etnocentrische reacties. *Psychologie en Maatschappij* 93, 349-362.
- Verkuyten, M. (1992). *Zelfbeleving van jeugdige allochtonen: een sociopsychologische benadering*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Verkuyten, M., Hagendoorn, L. & Masson, C. (1994). The Ethnic Hierarchy among Majority and Minority Youth in the Netherlands. *Journal of Applied Social Psychology* 1996, 26 (12), 1104-1118.
- Verkuyten, M., Jong, W. de & Masson, K. (1995). The Construction of Ethnic Categories: Discourses of Ethnicity in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies* 18, 251-276.
- Verkuyten, M. (1997). Cultural Discourse in the Netherlands: Talking about Ethnic Minorities in the Inner City. *Identities* 4, 99-132.
- Verkuyten, M. (1997). 'Redelijk racisme': gesprekken over allochtonen in oude stadswijken. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Verkuyten, M., Kinket, B. & Wielen, C. van der (1997). Pre-adolescents' Understanding of Ethnic Discrimination. *Journal of Genetic Psychology* 158 (1), 97-112.
- Verkuyten, M. (1998). Personhood and Accounting for Racism in Conversation. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 28, 147-167.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit: theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Spinhuis.
- Verkuyten, M. (2001). 'Abnormalization' of Ethnic Minorities in Conversation. *British Journal of Social Psychology* 40, 257-278.
- Verkuyten, M. & Zaremba, K. (2005). Ethnic Relations in a Changing Political Context. *Social Psychology Quarterly* 68, 375-386.
- Verkuyten, M. & Thijs, J. (2010). Ethnic Minority Labelling, Multiculturalism, and the Attitude of Majority Group Members. *Journal of Language and Social Psychology* 29 (4), 467-477.
- Vermeulen, H. (1984). *Etnische groepen en grenzen: Surinamers, Chinezen en Turken*. Weesp: Wereldvenster.
- Verwey Jonker, H. (red.) (1973). *Allochtonen in Nederland: beschouwingen over de gerepatrieerden, Ambonezen, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen en buitenlandse studenten in onze samenleving*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Wal, J. ter (red.) (2002). *Racism and Cultural Diversity: An Overview of Research and Examples of Good Practice in the EU Member States, 1995-2000*. Wenen: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC).
- Weiland, S.J. & Paelinck, J.H.P. (red.) (1985). *Etnische minderheden*. Amsterdam: Boom.
- Weiner, M.F. (2014). The Ideologically Colonized Metropole: Dutch Racism and Racist Denial. *Sociology Compass* 8 (6), 731-744.
- Wekker, G. & Lutz, H. (2001). 'Een hoogvlakte met koude winden: een geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland'. In: M. Botman, N. Jouwe & G. Wekker (red.), *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwenbeweging in Nederland* (p. 25-49). Amsterdam: KIT Publishers.
- Wekker, G. (2016). *White Innocence*. Durham: Duke University Press.
- Wentholt, H. (1972). 'Houdingen van Nederlanders ten opzichte van etnische minderheidsgroepen in Nederland'. Intern bulletin van afdeling Studie en Onderzoek van de NOS, Hilversum.
- Wilterdink, N. (1998). 'Mondialisering, migratie en multiculturaliteit'. In: C. Geuijen (red.), *Werken aan ontwikkelingsvraagstukken. Multiculturalisme*. Utrecht: Lemma.
- Witte, R. (2010). *Al eeuwen lang een gastvrij volk*. Amsterdam: Uitgeverij Aksant.

- Wodak, R. & Dijk, T.A. van (eds.) (2000). *Racism at the Top. Parliamentary Discourses on Ethnic Issues in Six European States*. Klagenfurt, Austria: Drava.
- Yanow, D. & Haar, M. van der (2013). People Out of Place: Allochthony and Autochthony in Netherlands Identity Discourse: Metaphors and Categories in Action. *Journal for International Relations and Development* 16 (2), 227-261.
- Zwaard, J. van der & Ruiter, J. de (1999). *De geleefde werkelijkheid achter de cijfers. Allochtone vrouwen en armoedekwesties*. Rotterdam: Argus.

1.5 Onderwijs

- Andriessen, I., Phaet, K. & Lens, W. (2006). Future Goal Setting, Task Motivation and Learning of Minority and Non-minority Students in Dutch Schools. *British Journal of Educational Psychology* 76 (4), 827-850.
- Arts, H. & Nabha, A. (2001). *Education in the Netherlands: Segregation in a 'Tolerant' Society*. Amsterdam: Humanity in Action.
- Berg, H. van der & Reinsch, P. (1983). *Racisme in de schoolboeken. Het gladde ijs van het westers gelijk*. Amsterdam: SUA.
- Bosma, H. & Cremers, P. (1996). Schooladviezen van allochtone leerlingen. *Tijdschrift voor Onderwijsresearch* 21 (3), 262.
- Brassé, P. & Krijnen, H. (2007). *Gescheiden of gemengd. Een verkenning van etnische concentratie op school en in de wijk*. Apeldoorn: Garant.
- Coenders, M., Lubbers, M. & Scheepers, P. (2004). Weerstand tegen scholen met allochtone kinderen. De etnische tolerantie van hoger opgeleiden op de proef gesteld. *Mens en Maatschappij* 79 (2), 124-147.
- Crull, M. & Wolff, R. (2002). *Talent gewonnen. Talent verspild. Een kwantitatief onderzoek naar de doorstroom van allochtone studenten in het hoger onderwijs 1997-2001*. Utrecht: ECHO.
- Cuyvers, P., Von Meijenfeldt, F., Houten, H. van & Meijers, F. (1993). Allochtone en autochtone jongeren: hoe groot is het verschil? *Sociologische Gids* XL (2), 140-159.
- Dekkers, H., Bosker, R. & Driessen, G. (2000). Complex Inequalities of Educational Opportunities. A Large-scale Longitudinal Study on the Relation between Gender, Social class, Ethnicity and School Success. *Educational Research and Evaluation* 6 (1), 59-82.
- Dijk, T.A. van (1987). *Schoolvoorbeelden van racisme. De reproductie van racisme in maatschappijleerboeken*. Amsterdam: Socialistische Uitgeverij Amsterdam.
- Dijkstra, A., Jungbluth, P. & Ruiter, S. (2002). Verzuiling, sociale klasse en etniciteit: segregatie in het Nederlandse onderwijs. *Sociale Wetenschappen* 44 (4), 24-48.
- Driessen, G. (1990). Sociaal milieu en etnische herkomst als verklaring voor verschillen in onderwijspositie. *Pedagogisch Tijdschrift* 15 (6), 349-357.
- Driessen, G. (1990). *De onderwijspositie van allochtone leerlingen. De rol van sociaaleconomische en etnisch-culturele factoren, met speciale aandacht voor het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur*. Nijmegen: ITS.
- Driessen, G. (1991). Discrepancies tussen toetsresultaten en doorstroomniveau. Positieve discriminatie bij de overgang basisonderwijs-voortgezet onderwijs? *Pedagogische Studiën* 68 (1), 27-35.
- Driessen, G. (1993). Socio-economic or Ethnic Determinants of Educational Opportunities? Results from the Educational Priority Policy Programme in the Netherlands. *Studies in Educational Evaluation* 19 (3), 265-280.

- Driessen, G. (1993). Binnen en buiten onderwijsvoorrangsgebieden. Sociaal-etnische achtergronden en onderwijspositie van leerlingen in het voortgezet onderwijs. *Pedagogische Studiën* 70 (4), 252-262.
- Driessen, G. (1993). Berusting of uitdaging? De startpositie van allochtone jongeren in het voortgezet onderwijs. *Jeugd en Samenleving* 23 (4), 163-176, 223.
- Driessen, G. & Jungbluth, P. (eds.) (1994). *Educational Opportunities. Tackling Ethnic, Class and Gender Inequality through Research*. Münster/New York: Waxmann.
- Driessen, G. (1995). Het relatieve belang van sociaal milieu en etnische herkomst voor de verklaring van onderwijsachterstanden: een overzicht van kwantitatief empirische studies: bevindingen en problemen. *Tijdschrift voor Onderwijsresearch* 30, 341-62.
- Driessen, G., Mulder, L. & Jungbluth, P. (1995). 'Educational Opportunities, Class and Ethnicity. The Role of Family Characteristics'. In: T. Wotherspoon & P. Jungbluth (eds.), *Multicultural Education in a Changing Global Economy: Canada and the Netherlands* (p. 165-195). Münster/New York: Waxmann.
- Driessen, G. (1997). Indicatoren van etniciteit in relatie tot predictoren van taalvaardigheid in het basisonderwijs. *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* 56 (1), 89-103, 120.
- Driessen, G., Dekkers, H. & Bosker, R. (1997). *Sociaal-etnische en sekseverschillen in loopbanen in het voortgezet onderwijs*. Nijmegen: ITS.
- Driessen, G., Doesborgh, J. & Claassen, A. (1999). *Cultureel kapitaal, etnische herkomst en onderwijsprestaties*. Nijmegen: ITS.
- Driessen, G., Mulder, L. & Jungbluth, P. (1999). 'Structural and Cultural Determinants of Educational Opportunities in the Netherlands'. In: S. Weil (ed.), *Roots and Routes: Ethnicity and Migration in Global Perspective* (p. 83-104). Jerusalem: Magnes Press.
- Driessen, G. (2000). The Limits of Educational Policy and Practice? The Case of Ethnic Minority Pupils in the Netherlands. *Comparative Education* 36 (1), 55-72.
- Driessen, G. (2000). Cultureel kapitaal en onderwijsprestaties: differentiëren naar etnische herkomst? *Tijdschrift voor Onderwijsresearch* 24 (3/4), 215-236.
- Driessen, G. (2002). Sociaal-etnische schoolcompositie en onderwijsresultaten: effecten van positie, concentratie en diversiteit. *Pedagogische Studiën* 79 (3), 212-230.
- Driessen, G., Doesborgh, J., Ledoux, H., Veen, I. van der & Vergeer, M. (2003). *Sociale integratie in het primair onderwijs. Een studie naar de relatie tussen de sociale, etnische, religieuze en cognitieve schoolcompositie en de cognitieve en niet-cognitieve positie van verschillende groepen leerlingen. Analyses bij het PRIMA-cohortonderzoek, derde meting*. Nijmegen/Amsterdam: ITS/SCO-Kohnstamm Instituut.
- Driessen, G. & Slik, F. van der (2004). Sociaal milieu, etnische herkomst, opvoeding en competenties van kleuters. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* 43 (1), 11-23.
- Driessen, G., & Dekkers, H. (2008). Dutch Policies on Socio-economic and Ethnic Inequality in Education. *International Social Science Journal* 59 (193/194), 449-464.
- Driessen, G. (2011). *Onder advisering van allochtone leerlingen?* Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Driessen, G. & Smeets, E. (2011). 'The Use of Teacher Recommendations and Achievement Tests as Valid Instruments for Selecting Ethnic Minority Students into Secondary School Tracks'. In: L. Madsen (ed.), *Achievement Tests: Types, Interpretations and Uses* (p. 57-88). Hauppauge, NY: Nova Science Publishers.
- Driessen, G., Smit, F. & Klaassen, C. (2011). Connecting Ethnic Minority Parents to School. From Empirical Research to Practical Suggestions. *Journal of Education Research* 4 (1), 9-20.

- Driessen, G. (2012). 'Combating Ethnic Educational Disadvantage in the Netherlands. An Analysis of Policies and effects'. In: C. Kassimeris & M. Vryonides (eds.), *The Politics of Education. Challenging Multiculturalism* (p. 31-51). New York: Routledge.
- Driessen, G., Veen, A. & Veen, I. van der (2013). Het bereik van allochtone kinderen met voor- en voegschoolse voorzieningen. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* 52 (7/8), 336-350.
- Driessen, G. & Smeets, E. (2013). 'The Use of Teacher Recommendations and Achievement Tests as Valid Instruments for Selecting Ethnic Minority Students into Secondary School Tracks'. In: T. Stephens & J. Duncan (eds.), *Education Researcher Biographical Sketches and Research Summaries* (p. 273-274). Hauppauge, NY: Nova Science Publishers.
- Driessen, G. (2014). *Allochtone leraren en prestaties van allochtone leerlingen*. Utrecht: FORUM.
- Dronkers, J. & Levels, M. (2005). 'Migranten en school segregatie in hoogontwikkelde landen'. In: S. Karsten & P. Sleegers, *Onderwijs en ongelijkheid: grenzen aan de maakbaarheid* (p. 23-52). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Eldering, L. (1989). 'Ethnic Minority Children in Dutch Schools: Underachievement and its Explanations'. In: Eldering, L. & Klopogge, J. (eds.), *Different Cultures, Same School: Ethnic Minority Children in Europe* (p. 107-136). Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Eldering, L. (1997). Ethnic Minority Students in the Netherlands from a Cultural-ecological Perspective. *Anthropology & Education Quarterly* 28 (3), 330-350.
- Esch, W. van (1982). *De onderwijssituatie van Surinaamse leerlingen op Rotterdamse lagere scholen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Everts, H. (1989). 'Witte' en 'zwarte' scholen: bepaalt het aandeel allochtonen de kwaliteit van het onderwijs? *Tijdschrift voor Onderwijswetenschappen* 19:174-190.
- Ewijk, R. van (2010). *Same Work, Lower Grade? Student Ethnicity and Teachers' Subjective Assessments*. Amsterdam: VU University.
- Fase, W. (1994). *Ethnic Divisions in Western European Education*. Münster: Waxmann.
- Forum (2007). *Gemeenten in actie tegen segregatie in het basisonderwijs*. Utrecht: Forum.
- Gemeente Amsterdam (2007). 'Basisschooladviezen en etniciteit'. Onderzoeksverslag, 29 januari 2007. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Gijtenbeek, J., Leeman, Y. & Roede, E. (1999). *Etnische diversiteit en veiligheid op school: een onderzoek naar de problemen en het ondersteuningsaanbod op het gebied van veiligheid in relatie tot discriminatie en racisme*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Gras, M. (1996). *Een schijn van kans: twee empirische onderzoeken naar discriminatie op grond van handicap en etnische afkomst*. Deventer: Gouda Smit.
- Guldmond, H. (2001). *Prestaties van allochtone leerlingen in een internationaal perspectief*. Groningen: GIONRU.
- Herweijer, L. (2009). *Making up the Gap. Migrant Education in the Netherlands*. Den Haag: SCP.
- Hof, L. van 't & Dronkers, J. (1993). Onderwijsachterstanden van allochtonen: klasse, gezin of etnische cultuur? *Migrantenstudies* 9 (1), 2-25.
- Hofman, W.H. (1994). School Effects on Performances of Minority Pupils. *School Effectiveness and School Improvement* 5 (1), 26-44.
- Hofman, A. & Berg, M. van den (2002). Ethnic-specific Achievements in Dutch Higher Education. *Higher Education in Europe* 28 (3), 371-389.
- Hustinx, P.W.J. (1998). *Milieu, sekse, etniciteit en schoolloopbanen. Een onderzoek onder Nederlandse jongeren in het begin van de jaren negentig*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Hustinx, P. (2002). School Careers of Students of Ethnic Minority Background after the Transition to Secondary Education: Is the Ethnic Factor always Negative? *Educational Research and Evaluation* 8, 169-195.

- Hustinx, P. & Meijnen, P. (2001). 'Allochtone leerlingen in het voorgezet onderwijs: de rol van enkele gezinsfactoren nader geanalyseerd'. In: W. Meijnen, J.C.C. Rupp & T. Veld (eds.), *Succesvolle allochtone leerlingen* (p. 47-71). Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Jong, M.J. de & Batenburg, T. van (1984). Etnische herkomst, intelligentie en schoolkeuzenadvies. *Pedagogische Studiën* 61, 362-371.
- Jong, M.J. de (1987). *Herkomst, kennis en kansen: allochtone en autochtone leerlingen bij de overgang van basis- naar voortgezet onderwijs*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Jungbluth, P. (1985). *Verborgene discriminatie: leerlingbeeld en onderwijsaanbod op de basisschool*. Nijmegen: ITS.
- Jungbluth, P., Verhaak, C. & Driessen, G. (1990). Vervolgadviezen in relatie tot etniciteit: hoe verhouden prestaties, gezinsachtergrond en leerkrachtoordelen zich tot elkaar? *Pedagogische Studiën* 67 (5), 231-237.
- Jungbluth, P. (1991). *Leerlingprestaties, leerkrachtpercepties en etniciteit*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Jungbluth, P. (1993). Pygmalion and Effectiveness of 'Black' School: Teachers' Stereotypes and Hidden Goal Differentiation towards Ethnic Minorities. *Tijdschrift voor Onderwijsresearch* 18 (2), 99-110.
- Jungbluth, P. (1999). *Etnische achtergrond en sociaal milieu. Verkennende analyses rond structurele en culturele gezinskenmerken en hun betekenis voor schoolprestaties*. Nijmegen: ITS.
- Jungbluth, P. (2003). *De ongelijke basisschool: etniciteit, sociaal milieu, sekse, verborgen differentiatie, onderwijskansen en schooleffectiviteit*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Jungbluth, P. (2005). 'Onderwijssegregatie en de (re)productie van ongelijkheid'. In: P. Brassé & H. Krijnen (red.), *Gescheiden of gemengd: een verkenning van etnische concentratie op school en in de wijk* (p. 33-57). Utrecht: Forum.
- Jungbluth, P. (2005). 'Trends in segregatie in het Nederlandse basisonderwijs naar sociale klasse zowel als kleur 1994-2002'. In: M. Valcke, K. De Cock, D. Gombeir & R. Vanderlinde (eds.), *Met en onderwijskundig onderzoek: proceedings van de 32e Onderwijs Research Dagen 2005*. Gent: Universiteit Gent, Vakgroep Onderwijskunde.
- Jungbluth, P. (2007). 'Onderwijssegregatie en de (re)productie van sociale ongelijkheid'. In: P. Brassé & H. Krijnen, *Gescheiden of gemengd. Een verkenning van etnische concentratie op school en in de wijk* (p. 33-57). Apeldoorn: Garant.
- Jungbluth, P. (2007). *Onverzilverd talent. Hoogopgeleide allochtonen op zoek naar werk*. Nijmegen: FORUM.
- Karsten, S., Lannoy, J. de & Leeman, Y. (1984). *Het onderwijsbeleid ten aanzien van Suriname, de Antillen en (im)migranten in Nederland: de vorming en voortzetting van een traditie van dominantie*. Een publicatie in het kader van het onderzoek 'Racisme in en via het Onderwijs'.
- Karsten, S. & Leeman, Y. (1988). Holland in Surinam, Surinamese in Holland. *Compare: A Journal of Comparative and International Education* 18 (1) 63-77.
- Karsten, S. (1994). Policy on Ethnic Segregation in a System of Choice: The Case of the Netherlands. *Journal of Education Policy* 9 (3), 211-225.
- Karsten, S., Roeleveld, J., Ledoux, G., Felix, C. & Elshof, D. (2002). Schoolkeuze en etnische segregatie in het basisonderwijs. *Pedagogische Studiën* 79, 359-375.
- Karsten, S., Roeleveld, J., Ledoux, G., Felix, C. & Elshof, D. (2002). *Schoolkeuze in de multi-etnische samenleving*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Karsten, S., Ledoux, G., Roeleveld, J. & Elshof, D. (2003). School Choice and Ethnic Segregation. *Educational Policy* 17 (4), 452-477.

- Klaassen, C., Smit, F., Driessen, G. & Vroom, X. de (2005). 'Minority Parents, Integration and Education in a Changing Society: The Netherlands as an Example'. In: R.A. Martínez Gonzáles, Ma Del Henar Pérez-Herrero & B. Rodríguez-Ruiz (eds.), *Family-schoolcommunity Partnerships Merging into Social development* (p. 373-389). Oviedo: Grupo SM.
- Koeslag, M. & Dronkers, J. (1994). Overadvisering en de schoolloopbanen van migrantenleerlingen en autochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs. *Tijdschrift voor Onderwijsresearch* 19, 240-258.
- Kromhout, M. & Vedder, P. (1996). Cultural Inversion in Afro-Caribbean Children in the Netherlands. *Anthropology and Education Quarterly* 27 (4), 568-586.
- Langen, A. van & Jungbluth, P. (1990). *Onderwijskansen van migranten, de rol van sociaal-economische en culturele factoren*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Latuheru, E. & Hessels, M. (1994). Schoolprestaties van allochtone leerlingen: de invloed van etnische herkomst. *Tijdschrift voor Onderwijsresearch* 19 (3), 227-239.
- Latuheru, E., & Hessels, M. (1996). Schoolprestaties en de invloed van etnische en sociaaleconomische herkomst. *Sociologische Gids* 43, 100-111.
- Meijnen, W. (2003). *Onderwijsachterstanden in basisscholen*. Leuven: Garant.
- Oomens, S. & Driessen, G. (1999). *Integratie en onderwijsprestaties. Een exploratief onderzoek naar effecten van structurele en culturele integratie op onderwijsprestaties van allochtone kinderen in het basisonderwijs*. Nijmegen: ITS.
- Oomens, S., Driessen, G. & Scheepers, P. (2003). De integratie van allochtone ouders en onderwijsprestaties van hun kinderen: enkele allochtone groepen vergeleken. *Tijdschrift voor Sociologie* 24, 289-312.
- Pels, T. & Veenman, J. (1996). Onderwijsachterstanden bij allochtone kinderen. Het ontbrekende onderzoek. *Sociologische Gids* 43, 131-145.
- Peter, A.J., Stevens, A., Clycq, N., Timmerman, C. & Van Houtte, M. (2011). Researching Race/Ethnicity and Educational Inequality in the Netherlands: A Critical Review of the Research Literature between 1980 and 2008. *British Educational Research Journal* 37 (1), 5-43.
- Peters, D. (2006). *Tot elkaar veroordeeld. Een analyse van de vooralsnog vrijblijvende aanpak van etnische segregatie in het basisonderwijs*. Utrecht: Sardes.
- Rijkschroeff, R., Dam, G. ten, Duyvendak, J.W., Gruijter, M. de & Pels, T. (2005). Educational Policies on Migrants and Minorities in the Netherlands: Success or Failure? *Journal of Education Policy* 20 (4), 417-435.
- Roelandt, T., Martens, E. & Veenman, J. (1991). Ethnic Minority Children in Dutch Education: Ethnic Stratification, Social Class and Migration. *Netherlands Journal of Social Sciences* 27, 92-107.
- Smit, F., Driessen, G., Slegers, P. & Hoop, P. (2002). 'Relations between Ethnic Minority Parents and Schools'. Paper 11th International Roundtable of Scholars on School, Family and Community Partnerships (INET), New Orleans, LA, USA, April 1, 2002.
- Smit, F., Slegers, P. & Driessen, G. (2003). 'Relations between Ethnic Minority Parents and Schools: Implications for Parental Involvement and Educational Policies'. Paper ECER Conference, Hamburg, Germany, September 17-20, 2003.
- Stevens, P., Clycq, N., Timmerman, C. & Houtte, M. van (2011). Researching Race/Ethnicity and Educational Inequality in the Netherlands: A Critical Review of the Research Literature between 1980 and 2008. *British Educational Research Journal* 37, 5-43.
- Tellegen, P.J & Dijk, H. van (red.) (2009). *NIO en allochtonen: verbetering van de predictieve validiteit door aanpassing van het onderwijsadvies bij allochtone leerlingen*. Amsterdam: Boom Test Uitgevers.
- Tesser, P. & Vierke, H. (1990). *De schoolprestaties van allochtone leerlingen in het basisonderwijs*. Rapportage ten behoeve van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Nijmegen: ITS.

- Teunissen, J. (1990). *Binnenstadsscholen: 'witte' en 'zwarte' scholen in de grote steden*. Alphen aan de Rijn: Samsom.
- Teunissen, J. & Matthijssen, M. (1996). Stagnatie in onderwijsonderzoek naar de etnische factor bij allochtone leerlingen: een pleidooi voor theoretische en methodologische vernieuwing. *Sociologische Gids* XLIII (2), 87-99.
- Tolsma, J., Coenders, M. & Lubbers, M. (2007). Trends in Ethnic Educational Inequalities in the Netherlands: A Cohort Design. *European Sociological Review* 23 (3), 325-339.
- Tolsma, J., Coenders, M. & Lubbers, M. (2007). De onderwijskansen van allochtone en autochtone Nederlanders vergeleken: een cohort-design. *Mens en Maatschappij* 82 (2), 133-154.
- Valk, I. van der (1992). Racisme op school. Engelse studie geeft hoop op antiracistische stroom. *Samen Wijs* 13 (1).
- Valk, I. van der (1992). Racisme op school. *Samen Wijs* 13 (2).
- Valk, I. van der (1992). 'On Modernization Theories, Racism and the Role of Education'. In: Kruithof, B. & S. Sting (red.), *Education and modernization: The European Experience*. Amsterdam: NESA.
- Veen, I. van der & Meijnen, W. (2000). 'School Careers of Students from Ethnic Minorities in the Netherlands'. Paper presented at the American Educational Research Association Conference, New Orleans, LA, April 24-28, 2000.
- Veen, I. van der & Meijnen, W.G. (2001). The Individual Characteristics, Ethnic Identity and Cultural Orientation of Successful Secondary School Students of Turkish and Moroccan Background in the Netherlands. *Journal of Youth and Adolescence* 30 (5), 539-560.
- Veen, A., Veen, I. van der & Driessen, G. (2012). *Het bereik van allochtone kinderen met voor- en vroegschoolse educatie*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Verberk, G. & Scheepers, P. (1999). 'Education, Attitudes towards Ethnic Minorities and Opposition to Affirmative Action'. In: L. Hagendoorn & S. Nekuee, *Education and Racism. A Cross National Inventory of Positive Effects of Education on Ethnic Tolerance* (p. 163-209). Brookfield: Ashgate.
- Verkuyten, M. & Thijs, J. (2000). *Leren (en) waarden: discriminatie, zelfbeeld, relaties en leerprestaties in 'witte' en 'zwarte' basisscholen*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Verkuyten, M. & Kinket, B. (2000). Social Distances in a Multi-Ethnic Society: The Ethnic Hierarchy among Dutch Pre-Adolescents. *Social Psychology* 63 (1), 75-85.
- Verkuyten, M. & Brug, P. (2002). Ethnic Identity Achievement, Self-Esteem and Discrimination among Surinamese Adolescents in the Netherlands. *Journal of Black Psychology* 28 (2), 122-141.
- Verkuyten, M. & Thijs, J. (2002). Racist Victimization among Children in the Netherlands: The Effect of Ethnic Group and School. *Ethnic and Racial Studies* 25 (2), 310-331.
- Vermeij, L. (2006). *What's Cooking? Cultural Boundaries among Dutch Teenagers of Different Ethnic Origins in the Context of School*. Veenendaal: Universal Press.
- Vermeulen, B.P. (2001). *Witte en zwarte scholen. Over spreidingsbeleid, onderwijsvrijheid en sociale cohesie*. Amsterdam: Elsevier.
- Vervoort, M., Scholte, R. & Schepers, P. (2008). Allochtonen in de klas; de relatie tussen de proportie allochtonen in de klas, vriendschappen en interetnische attitudes van adolescenten. *Migrantenstudies* 24 (2), 128-148.
- Vink, A. (2010). *Witte zwanen, zwarte zwanen: de mythe van de zwarte school*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Vries, M. de, Köbben, A.J.F. & Vries, M.H. de (1981). *Waar komen zij terecht?: de positie van jeugdige allochtonen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Staatsuitgeverij.

- Weide, M.G. (1995). *Effectief basisonderwijs voor allochtone leerlingen*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Weiner, M.F. (2014). (E) Racing Slavery: Racial Neoliberalism, Social Forgetting and Scientific Colonialism in Dutch Primary School History Textbooks. *DuBois Review* 11 (2), 329-351.
- Weiner, M.F. (2016). Colonized Curriculum: Racializing Discourses of Africa and Africans in Dutch Primary School History Textbooks. *Sociology of Race and Ethnicity* 2 (4), 450-465.
- Werfhorst, H. van der & Tubergen, F. van (2007). Ethnicity, Merit and Schooling in the Netherlands. *Ethnicities* 7 (3), 416-444.
- Westerbeek, K. (1999). *The colours of my Classroom: A Study into the Effects of the Ethnic Composition of Classrooms on the Achievement of Pupils from Different Ethnic Backgrounds*. Rotterdam: CED.
- Wil, E. van (2010). *De kleur van het middelbaar beroepsonderwijs: een overzichtsstudie naar allochtonen in het mbo*. Expertisecentrum Beroepsonderwijs.
- Wolbers, M. & Driessen, G. (1996). Social Class or Ethnic Background? Determinants of Secondary School Careers of Ethnic Minority Pupils. *The Netherlands' Journal of Social Sciences* 32 (2), 109-126.
- Wolbers, M. & Driessen, G. (1996). Milieu of migratie? Determinanten van schoolloopbaanverschillen tussen allochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs. *Sociologische Gids* 43 (5), 349-366, 377-378.
- Yildiz, A. (2011). *Leren zit in de genen, toch ...? Een onderzoek naar de verschillen in schoolprestaties tussen allochtone en autochtone leerlingen, en de verklaring hiervoor*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

1.6 Arbeidsmarkt

- Abell, P. (1994). *Belemmering voor minderheden bij toetreding tot de arbeidsmarkt. Een inventariserend onderzoek*. TWCM/Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Abell, P. (1998). 'Uitsluiting door selectie'. In: L. van den Broek en P. Abell, *Verborgene drempels* (p. 29-47). Utrecht: Forum.
- Andriessen, I., Nievers, E., Dagevos, J. & Faulk, L. (2012). Ethnic Discrimination in the Dutch Labor Market: It's Relationship with Job Characteristic and Multiple Group Membership. *Work and Occupations* 39 (3), 237-269.
- Bayer, A.E. (1965). *Surinaamse arbeiders in Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Bochhah, N. (2006). *Gediscrimineerd op de werkvloer en dan ...? Onderzoek naar discriminatie op het werk op grond van ras, etniciteit, nationaliteit en godsdienst*. Rotterdam: Landelijk Bureau ter Bestrijding van Rassendiscriminatie/Europees Anti-Racisme Netwerk.
- Bouw, C. & Nelissen, C. (1988). *Gevoelige kwesties. Ervaringen van migranten met discriminatie*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen.
- Bovenkerk, F. (1977). Rasdiscriminatie op de Amsterdamse arbeidsmarkt. *Sociologische Gids*, 24 (1), 58-76.
- Bovenkerk, F., Brok, B. den & Ruland, L. (1991). Meer, minder of gelijk? Over de arbeidskansen van hoog opgeleide leden van etnische groepen. *Sociologische Gids* 38 (3), 174-186.
- Bovenkerk, F., Gras M.J.I. & Ramsoedh, D. (1995). *Discrimination against Migrant Workers and Ethnic Minorities in Access to Employment in the Netherlands*. Genève: International Labour Organization.

- Brassé, P. & Sikking, E. (1986). *Positie en kansen van etnische minderheden in Nederlandse ondernemingen. Onderzoek naar de positie van etnische minderheden in veertien Nederlandse ondernemingen en instellingen en hun kansen op toetreding tot deze arbeidsorganisaties*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Bruins, I. (1977). Houdingen van Nederlandse werknemers ten opzichte van buitenlandse werknemers. *Sociologische Gids* 24 (5), 332-351.
- Choenni, E.S.C. & Cain, A. (1995). 'The Intensification of Racism in the Dutch Labour Market'. In: M. van der Linden & L. Lucassen (eds.), *Racism and the Labour Market* (p. 511-535). Bern: Peter Lang.
- Curşeu, P.L., Stoop, R. & Schalk, R. (2007). Prejudice towards Immigrant Workers among Dutch Employees: Integrated Threat Theory Revisited. *European Journal of Social Psychology* 37 (1), 125-40.
- Dagevos, J. & Veenman, J. (1992). *Succesvolle allochtonen: over de maatschappelijke carrière van Turken, Marokkanen, Surinamers en molukkers in hoge functies*. Amsterdam: Boom.
- Dagevos, J. (1995). *De rafelrand van de arbeidsmarkt. Dynamiek in het laagste segment en arbeidskansen van allochtonen*. Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J. (1996). Allochtonen in de functiestructuur. Individuele kenmerken, groepsgebonden oriëntaties, etnische functies en ongelijke kansen. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 12 (1), 4-17.
- Dagevos, J. & Veenman, J. (1996). 'Werkloosheid en het voortduren van achterstand'. In: J. Veenman (red.), *Keren de kansen? De tweede-generatie allochtonen in Nederland* (p. 39-62). Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J., Martens, E.P. & Verweij, A.O. (1996). 'Over directe en indirecte loondiscriminatie'. In: J. Veenman (red.), *Keren de kansen. De tweede-generatie allochtonen in Nederland* (p. 63-80). Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J. (1998). *Begrensde mobiliteit. Over allochtone werkenden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J. (2003). Op de golven van de conjunctuur. De werkloosheid onder minderheden en ontwikkelingen in het beleid. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 19 (4), 350-366.
- Dagevos, J. & Gesthuizen, M. (2005). *Niet-westerse allochtonen met een stabiele arbeidsmarktpositie: aantallen en ontwikkelingen*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J. (2006). *Hoge (jeugd)werkloosheid onder etnische minderheden. Nieuwe bevindingen uit het LAS-onderzoek*. Den Haag: SCP.
- Davis, G., Boucherat, J. & Watson, D. (1989). Pre-court Decision-making in Juvenile Justice. *British Journal of Criminology* 29, 219-35.
- Eijk, T. van, Misdorp, P. & Reimerink, J. (1993). Etnische minderheden op de arbeidsmarkt. Instroommogelijkheden en inpassingsmethodieken. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 9 (4), 357-371.
- Elich, J.H. & Maso, B. (1984). *Discriminatie, vooroordeel en racisme in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Erdem, Ö., Pieters, I.M.J. & Venema, P.M. (2003). *De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2000. Een onderzoek naar de verschillen in beloning en mobiliteit tussen mannen en vrouwen, voltijders en deeltijders, autochtonen en allochtonen*. Den Haag: Arbeidsinspectie.
- Esajas, M. (2017). *Je moet twee keer zo hard werken. Racisme, discriminatie en de sociaaleconomische positie van Surinaamse Nederlanders*. Nieuwegein: Surinaams Inspraak Orgaan.
- Essed, P. (2002). Cloning Cultural Homogeneity While Talking Diversity: Old Wine in New Bottles in Dutch Work Organizations? *Transforming Anthropology* 11 (2), 2-12.

- Gabriels, R. & Verschuur, A. (1997). *Racisme op het werk. Alledaags racisme in de sector zorg en welzijn*. Utrecht: NIZW.
- Gent, M.J. van, Hello, E., Odé, A.W.M., Tromp, E. & Stouten, J. (2006). *Hogeropgeleide allochtonen op weg naar werk. Successen en belemmeringen*. Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen.
- Glorieux, I., Laurijssen & Dorsselaer, Y. van (2009). *Zwart op wit: de intrede van allochtonen op de arbeidsmarkt*. Antwerpen: Garant Uitgevers.
- Hooghiemstra, B.T.J., Kuipers, K.W. & Muus P.J. (1990). *Gelijke kansen voor allochtonen op een baan? Wervings- en selectieprocessen op de arbeidsmarkt voor on- en laaggeschoolden*. Den Haag: OAV Rapport.
- Houtzager, D. & Rodrigues, P.R. (2002). *Migrants, Minorities and Employment in the Netherlands. Exclusion, Discrimination and Anti-Discrimination*. Wenen: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.
- Huijnk, W., Gijsberts, M. & Dagevos, J. (2013). *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: SCP.
- Kesler, C.K. (1930). De negers in onze West. *De Groene Amsterdammer*, 19 april 1930.
- Klaver, J.F.I. (2001). *Antillianen en Arubanen naar werk. Evaluatie van de experimentele stimuleringsactiviteiten voor Antilliaanse en Arubaanse projecten*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Klaver, J., Mevissen, J. & Odé, A. (2005). *Etnische minderheden op de arbeidsmarkt. Beelden en feiten, belemmeringen en oplossingen*. Amsterdam: Regioplan.
- Kraus, S. (2006). *Onderzoek: Etniciteit speelt wel rol bij sollicitaties*. Amsterdam: de Volkskrant.
- Kruisbergen, E.W. & Veld, T. (2002). *Een gekleurd beeld. Over beelden, beoordeling en selectie van jonge allochtone werknemers*. Assen: Van Gorcum.
- Laer, K. van & Janssens, M. (2011). Ethnic Minority Professionals' Experiences with Subtle Discrimination in the Workplace. *Human Relations* 64 (9), 1203-1227.
- Lopes, N. (2010). *Valse start: een onderzoek naar discriminatie van hoopopgeleide allochtone starters op de arbeidsmarkt*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Meerman, M. (1999). *Gebroken wit. Over acceptatie van allochtonen in arbeidsorganisaties*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Ministers van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, voor Grote Steden- en Integratiebeleid en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2000). *Arbeidsmarktbeleid etnische minderheden 2000-2003*, Tweede Kamer 1999-2000, 27223, nr. 2
- Misdorp, P. & Twisk, A.C.M. (red.) (1990). *Het bedrijfsleven nader ingekleurd. Allochtonen op de arbeidsmarkt*. Amersfoort.
- Nicolaas, H., Sprangers, A. & Zorlu, A. (2005). Immigranten op de arbeidsmarkt. *DEMOS* 21 (3).
- Niesing, W. (1993). *The Labor Market Position of Ethnic Minorities in the Netherlands*. Ph.D. dissertation. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Niesing, W., Praag, B.M.S. van & Veenman, J. (1994). The Unemployment of Ethnic Minority Groups in the Netherlands. *Journal of Econometrics* 61 (1), 173-196.
- Odé, A. & Dagevos, J. (1999). *Vreemd kapitaal. Hoger opgeleide minderheden op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Elsevier.
- Odé, A. & Veenman, J. (2003). 'The Ethno-cultural and Socio-economic Position of Ethnic Minority Groups in the Netherlands'. In: L. Hagendoorn, J. Veenman, & W. Vollebergh (eds.), *Integrating Immigrants in the Netherlands. Cultural versus Socio-economic Integration*. Aldersgot: Ashgate.
- Olde Monnikhof, M. & Buis, T. (2001). *De werving en selectie van etnische minderheden: een onderzoek naar het zoekgedrag van werkzoekende etnische minderheden en het wervings- en selectiegedrag van werkgevers in zes sectoren*. Doetinchem: Elsevier.

- Oosterbeek, G. & Glebbeek, A. (1988). Ras en geslacht bij personeelsselectie. *Mens en Maatschappij* 63 (3), 237-257.
- Ours, J.C. van & Veenman, J. (2002). 'Van ouder op kind. De arbeidsmarktkansen van tweedegeneratie allochtone jongeren'. Paper voor 3de Vlaams Nederlands Arbeidsmarktcongres, 10 oktober 2002 te Rotterdam.
- Praag, C.S. van (1989). *Werkloosheid en inkomens bij etnische minderheden*. Den Haag: WRR.
- Reubsaet, T.J.M. & Kropman, J.A. (1985). *Beeldvorming over etnische groepen bij de werving en selectie van personeel*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Siebers, H. (2009). Struggles for Recognition: The Politics of Racioethnic Identity among Dutch National Tax Administrators. *Scandinavian Journal of Management* 25 (1), 73-84.
- Siebers, H. (2009). (Post) bureaucratic Organizational Practices and the Production of Racioethnic Inequality at Work. *Journal of Management and Organization* 15 (1), 62-81.
- Sikking, E. & Brassé, P. (1987). *Waar liggen de grenzen? Een case-study naar rassendiscriminatie op de werkvloer*. Utrecht: Landelijk Bureau ter bestrijding van Rassendiscriminatie.
- Sociaal Economische Raad (2000). *Kansen geven, kansen nemen: bevordering arbeidsdeelname etnische minderheden*. Den Haag: SER.
- Sociaal Economische Raad (2007). *Niet de afkomst maar de toekomst: naar een verbetering van de arbeidsmarktpositie van allochtone jongeren*. Den Haag: SER.
- Spijkerman, R. (2000). *De positie van allochtonen en autochtonen in het bedrijfsleven en bij een deel van de overheid 1998*. Den Haag: Arbeidsinspectie.
- Stoke, M. (1930). De negers in ons huiselijk verkeer. *De Groene Amsterdammer*, 19 april 1930.
- Tillaart, H. van den (2000). *Diversiteit in de Rotterdamse markt: inventarisatie en analyse van de ontwikkelingen in het ondernemerschap van allochtonen in Rotterdam*. Nijmegen/Ubbergen: ITS/Tandem Felix.
- Tillaart, H. van den (2001). *Monitor etnisch ondernemerschap 2000. Zelfstandig ondernemerschap van etnische minderheden in Nederland in de periode 1990-2000*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Veenman, J. (eds.) (1990). *Ver van huis: Achterstand en achterstelling bij allochtonen*. Rotterdam: ISEO.
- Veenman, J. (1995). *Onbekend maakt onbemind. Over selectie van allochtonen op de arbeidsmarkt*. Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (1998). *Buitenspel. Over langdurige werkloosheid onder etnische minderheden*. Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (2000). *CWI en allochtonen op de arbeidsmarkt*. Utrecht: Forum.
- Veenman, J. (2003). Discriminatie op de arbeidsmarkt. De resultaten van Nederlands onderzoek. *Beleid en Maatschappij* 30 (2), 90-99.
- Vliet, R. van der (2005). 'Krijgen allochtone werknemers minder betaald? Loonverschillen tussen allochtone en autochtone werknemers'. *Sociaal Economische Trends 1^e Kwartaal*. Centraal Bureau voor Statistiek.
- Vries, S. de & Pettigrew, T.F. (1998). Effects of Ethnic Diversity. The Position of Minority Workers in Two Dutch Organizations. *Journal of Applied Social Psychology* 28 (16), 1503-1530.
- Vries, S. de (1992). *Working Multi-ethnic Groups: The Performance and Well-being of Minority and Majority Workers*. Gouda: Quint.
- Zandvliet, K., Blanken, R., Gravesteijn-Ligthelm, J. & Koning, J. de (2001). *Doorstroom van etnische minderheden op de werkvloer*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Zegers de Beijl, R. (red.) (2000). *Documenting Discrimination against Migrant Workers in the Labour: A Comparative Study of Four European Countries*. Geneve: ILO.

Zorlu, A. (2002). *Absorption of Immigrants in European Labour Markets: The Netherlands, United Kingdom and Norway*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Amsterdam/Rotterdam: Tinbergen Instituut.

1.7 Justitie (politie, strafmaat & wetgeving)

- Aalberts, M.M.J. & Kamminga, E.M. (1983). *Politie en allochtonen*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Aalberts, M. (1990). *Politie tussen discretie en discriminatie*. Arnhem: Gouda Quint.
- Angenent, H. (1997). *Criminaliteit van allochtone jongeren. Feiten, oorzaken, achtergronden*. Baarn: Uitgeverij Intro.
- Beer, P. de (1988). Studies naar de criminaliteit van etnische minderheden. *Migrantenstudies* 4, 17-27.
- Biegel, C.F., Böcker, A. & Tjoen- Tak- Sen, K. (1988). *Rassendiscriminatie ... Tenslotte is het verboden bij de wet*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Blom, M., Oudhof, J., Bijl, R.V. & Bakker, B.M.F. (2005). *Verdacht van criminaliteit. Allochtonen en autochtonen nader bekeken*. Den Haag: WODC.
- Böcker, A. (1991). A Pyramid of Complaints: The Handling of Complaints about Racial Discrimination in the Netherlands. *New Community* 17, 603-616.
- Böcker, A. & Groot-van Leeuwen, L.E. de (2006). *MEER van minder in de rechterlijke macht. Etnische diversiteit onder rechters in zes landen*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Bonger, W.A. (1939). *Ras en misdaad*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink.
- Bovenkerk, F. (1990). Misdaad en de multi-etnische samenleving. *Justitiële Verkenningen* 16 (5), 8-28.
- Bovenkerk, F., Haan, W. de & Yesilgöz, Y. (1991). Over selectiviteit gesproken! *Tijdschrift voor Criminologie* 32 (3), 309-321.
- Bovenkerk, F. (1994). Een misdadige tweede generatie immigranten? Verklaringen voor de omvang, aard en oorzaken van jeugdcriminaliteit in verschillende etnische groepen. *Jeugd en Samenleving* 7, 487-504.
- Bovenkerk, F. (1994). 'Over de oorzaken van criminaliteit van allochtone jongeren'. In: Commissie Van Montfrans, *Met de neus op de feiten*. Bijlage 2. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Bovenkerk, F., San, M. van & Vries, S. de (1999). *Politiewerk in de multiculturele samenleving*. Apeldoorn: LSOP.
- Bovenkerk, F. (2001). Criminelen tellen naar etnische afkomst is niet verstandig. *Historisch Nieuwsblad* 6, 38-39.
- Bovenkerk, F., Komen, M. & Yesilgöz, Y. (2003). *Multiculturaliteit in de strafrechtspleging?* Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Bovenkerk, F. (2007). 'Een taboe op de criminologische studie van de etnische achtergronden van misdaad?' In: A. Soeteman en F. van den Born (red.), *Ethiek van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek* (p. 11-16). Amsterdam: Uitgave KNAW.
- Bovenkerk, F. (2009). *Etniciteit, criminaliteit en het strafrecht*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Broekhuizen, J., Raven, J. & Driessen, F.M.H.M. (2007). *Politie en expertise van allochtone politiemedewerker. Op weg naar een volwaardige plaats*. Apeldoorn: Politie & Wetenschap.
- Çankaya, S. (2008). 'Welkom' in *Politië: een antropologisch onderzoek naar in- en uitsluiting van etnische minderheden binnen de Politie Amsterdam-Amstelland*. Amsterdam: Elco Drukkerij.
- Çankaya, S. (2011). *Buiten veiliger dan binnen: in- en uitsluiting van etnische minderheden binnen de politieorganisatie*. Delft: Academische Uitgeverij Eburon.

- Çankaya, S. (2015). 'De politieke surveillance van ras en etniciteit'. In: L.G. Moor, J. Janssen, M. Easton & A. Verhage (eds.), *Cahiers politiestudies: etnisch profileren en interne diversiteit bij de politie* (p. 13-33). Antwerpen: Maklu.
- Çankaya, S. (2015). Professional Anomalies: Diversity Policies Policing Ethnic Minority Police Officers. *European Journal of Policing Studies* 2 (4), 383-404.
- Codrington, J. (2014). *Allochtoon heeft het lastig bij politie*. Het Parool.
- Driessen, F.M.H.M. (2002). *Zeg me wie je vrienden zijn. Allochtone jongeren en criminaliteit*. Zeist: Kerckebosch.
- Eijkman, Q., 2010. Has the Genie Been Let Out of the Bottle? Ethnic Profiling in the Netherlands. *The Journal of Law and Social Justice* 5 (2), 121.
- Engbersen, G., Leun, J.P. van der & Boom, J. de (2007). 'The Fragmentation of Migration and Crime in The Netherlands'. In: M. Tonry & C.J. Bijleveld (eds.), *Crime and Justice in the Netherlands*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fernandes Mendes, H.K. (1981). De juridische positie van de Surinamer. *Ars Aequi* (30), 636-643.
- Feys, J. (1999). Etniciteit en criminaliteitsonderzoek. Enkele bedenkingen bij de mogelijkheid van onderzoek naar de relatie tussen allochtonen en criminaliteit. *Panopticon* 20 (6), 510-522.
- Goris, B. (2000): *Criminaliteit en cultuur: criminaliteit van allochtonen in een multi-etnische samenleving onder de loep genomen*. Leuven: KUL, Faculteit psychologie en pedagogische wetenschappen.
- Graaff, M. de & Wal, R. van der (2011). *On the Shoulders of their Predecessors: Striving for Diversity in the Dutch Police*. Den Haag: Politietop Divers.
- Griffiths, John (1999). 'The Social Working of Anti-Discrimination Law'. In: T. Loenen & P. Rodrigues, *Non-Discrimination Law, Comparative Perspectives* (p. 312-330). Den Haag: Kluwer Law International.
- Haan, W. de (1990). Allochtonen en autochtonen. Gelijkheid en verschil in cultuur en criminaliteit. *Justitiële Verkenningen* 16 (5), 29-53.
- Haan, W. de & Bovenkerk, F. (1993). Moedwil en misverstand; overschatting en onderschatting van allochtone criminaliteit in Nederland. *Tijdschrift voor Criminologie* 35 (3), 277-300.
- Haan, W. de & Bovenkerk, F. (1995). 'Sociale integratie en criminaliteit'. In: G. Engbersen, R. Gabriëls (red.), *Sferen van integratie; naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Hart, A.C. 't (2001). *Hier gelden wetten!: over strafrecht, Openbaar Ministerie en multiculturalisme*. Deventer: Gouda Quint.
- Havinga, T. (2002). The Effects and Limits of Anti-Discrimination Law in the Netherlands. *International Journal of the Sociology of Law* 30 (1), 75-90.
- Holtmaat, Rikki (2000), 'De toekomst van gelijkheid; een agenda voor wetgeving, beleid en onderzoek op het gebied van discriminatiebestrijding en gelijke behandeling'. In: R. Holtmaat, *De toekomst van gelijkheid: de juridische en maatschappelijke inbedding van de gelijkebehandelingsnorm* (p. 253-267). Deventer: Kluwer.
- Holtmaat, R. (2002). 'Het gelijkheidsbeginsel: van een vat vol dilemma's naar drie typen van gelijkerechtenwetgeving'. In: M. Kroes, J.P. Loof & H.M.Th.D. ten Napel (red.), *Gelijkheid en rechtvaardig* (p. 161-175). Deventer: Kluwer.
- Holtmaat, H.M.T. & Rodrigues, P.R. (2015). 'Discriminatie bezien vanuit juridisch perspectief. Naar een holistische benadering?' In: M. Davidovic en A. Terlouw (red.), *Diversiteit en democratie: Onderzoek naar processen van in- en uitsluiting* (p. 125-148). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Huberts, L.W.J.C. & Naeyé, J. (2005). *Integriteit van de politie: Wat we weten op basis van Nederlands onderzoek*. Amsterdam: Politie en Wetenschap.

- Huet, J.F. van (1988). 'De gedetineerde van allochtone afkomst in de penitentiaire inrichting'. *Migrantenrecht* 7, 92-194.
- Hulst, H. van & Bos, J. (1993). *Pan i rêspèt. Criminaliteit van geïmmigreerde Curaçaose jongeren*. Utrecht: OKU.
- Jennissen, R.P.W. (2009). *Criminaliteit, leeftijd en etniciteit: over de afwijkende leeftijdsspecifieke criminaliteitscijfers van in Nederland verblijvende Marokkanen en Antillianen*. Den Haag: Boom Legal.
- Jennissen, R. (2008). Van school- naar beklagdenbank: voortijdig schoolverlaten en criminaliteit onder autochtonen en niet-westerse allochtonen. *Demos: bulletin over bevolking en samenleving* 24 (7), 5-8.
- Junger, M. (1989). Discrepancies between Police and Self-Report Data for Dutch Racial Minorities. *British Journal of Criminology* 20 (3), 273-284.
- Junger, M. & Zeilstra, M. (1989). *Deviant gedrag en slachtofferschap onder jongens uit etnische minderheden I*, WODC. Arnhem: Gouda Quint.
- Junger, M. (1990). *Delinquency and Ethnicity: An Investigation on Social Factors Relating to Delinquency among Moroccan, Turkish, Surinamese and Dutch boys*. Deventer/Boston: Kluwer.
- Junger, M. & Polder, W. (1992). Some Explanations of Crime among Four Ethnic Groups in the Netherlands. *Journal of Quantitative Criminology* 8 (5), 1-78.
- Junger-Tas, J. (1997). 'Ethnic Minorities and Criminal Justice in the Netherlands'. In: M. Tonry (ed.), *Ethnicity, Crime and Immigration. Comparative and Cross-national Perspectives* (p. 257-310). Chicago/London: University of Chicago Press.
- Junger, M., Wittebrood, K. & R.Timman (2001). 'Etniciteit en ernstig en gewelddadig crimineel gedrag'. In: R. Loeber, N.W. Slot & J.A. Sergeant (red.), *Ernstige en gewelddadige jeugddelinquentie: omvang, oorzaken en interventies*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu en Van Loghum.
- Kleijer-Kool, K. (2013). *Multicultureel politiewerk*. Den Haag: Boom Lemma.
- Klooster, E.M., Hoek, A.J.E. van & Hoff, C.A. van 't. (1999). *Allochtonen en strafbeleving*. Den Haag: WODC.
- Komen, M. & Schooten, E. van (2006). Allochtone jongeren gemiddeld langer vast. *Nederlands Juristen Blad* 81 (25), 1352-1355.
- Komen, M. & Schooten, E. van (2006). 'Allochtone jongeren gemiddeld langer vast'. In: M. Komen (red.), *Straatkwaad en jeugdcriminaliteit. Naar een algemene of een etnisch-specifieke aanpak?* (p. 24-47). Apeldoorn-Antwerpen: Het Spinhuis.
- Korf, D.J. (2001). Witte allochtonen en zwarte autochtonen: etniciteit en criminaliteit in Nederland. *Delikt & Delinkwent* 31 (6), 531-547.
- Korf, D.J., Bookelman, G.W. & Haan, T. de (2001). Diversiteit in criminaliteit: allochtone arrestanten in de Amsterdamse politiestatistiek. *Tijdschrift voor Criminologie* 43 (3), 230-259.
- Korf, D.J. & Bovenkerk, F. (red.) (2005). *Van de straat. Politie, multiculturaliteit en criminaliteitspreventie*. Den Haag/Apeldoorn: Elsevier/Overheid/Politieacademie.
- Korf, D.J. & Bovenkerk, F. (red.) (2007). *Dubbel de klos. Slachtofferschap van criminaliteit onder etnische minderheden*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Leun, J.P. van der, et al. (eds.) (2010). Criminaliteit, migratie en etniciteit. Nieuwe richtingen binnen een complex en beladen onderzoeksterrein. *Tijdschrift voor Criminologie* 52 (2) 107-121.
- Leun, J.P. van der & Woude, M.A.H. van der (2011). Ethnic Profiling in the Netherlands? A Reflection on Expanding Preventive Powers, Ethnic Profiling and a Changing Social and Political Context. *Policing and Society* 21 (4), 444-555.

- Leuw, E. (1997). *Criminaliteit en etnische minderheden: een criminologische analyse*. Den Haag, WODC.
- Loeber, R. & Farrington, D.P. (2004). Verschillende oorzaken van delinquentie tussen etnische en nationale groepen? *Tijdschrift voor Criminologie* 46, 330-346.
- Luning, M. (1976). *Politie en Surinamers*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Maas, C.J. & Stuyling de Lange, J. (1989). Selectiviteit in de rechtsgang van buitenlandse verdachten behorende tot etnische groepen. *Tijdschrift voor Criminologie* 31 (1), 1-13.
- Maliepaard, R. (1985). *Achtergronden van deviant gedrag bij allochtone jongeren*. Den Haag: Rapport CWOK.
- Meerschaut, K. & Hert, P. de (2007). Identiteitscontroles in rechtsvergelijkend perspectief: moet controle op kleur worden gemeten? *De orde van de dag* 40, 11-20.
- Miedema, S. (2002). Etnografisch onderzoek naar de relatie tussen etniciteit, groepsvorming en delinquentie bij jongens. *Tijdschrift voor Criminologie* 44, 150-161.
- Nationale Ombudsman (2011). *Waarborgen bij preventief fouilleren: over de spanning tussen veiligheid, privacy en selectie*. Den Haag: Nationale Ombudsman, Rapport 2011/252.
- Novak, K.J. (2004). Disparity and Racial Profiling in Traffic Enforcement. *Police Quarterly* 7, 65-96.
- Overdijk-Francis, J.E. & Smeets, M.A.G. (red.) (1998). *Criminaliteit en integratie van etnische minderheden*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Pakes, F. (2004). The Politics of Discontent: The Emergence of a New Criminal Justice Discourse in the Netherlands. *Howard Journal of Criminal Justice* 43 (3), 284-298.
- Pakes, F. (2005). Penalization and Retreat: The Changing Face of Dutch Criminal Justice. *Criminal Justice* 5 (2), 145-61.
- Pakes, F. (2006). The Ebb and Flow of Criminal Justice in the Netherlands. *International Journal of the Sociology of Law* 34, 141-156.
- Poelert, B. (2006). Van diversiteit als social issue naar multiculturele competenties. *Het Tijdschrift voor de Politie* 68 (19), 25-29.
- Possel, A. C. (2001). 'Juridisch kader'. In: Nico Bleichrodt en Fons van de Vijver (red.), *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests*. Lisse, Swets & Zeitlinger.
- Rodrigues, P.R. (1997). 'Experience of Enforcement Agencies: Current Issues in Dutch Anti-discrimination Law'. In: M. MacEwen (ed.), *Anti-discrimination Law Enforcement: A Comparative Perspective* (p. 50-64). Avebury: Adershot.
- Rodrigues, P.R. & Goldschmidt, J.E. (2006). 'Het gebruik van etnische of religieuze profielen bij het voorkomen en opsporen van strafbare feiten die een bedreiging vormen voor de openbare orde en veiligheid'. In: J. van Donselaar & P.R. Rodrigues (eds.), *Monitor racisme & extremisme* (p. 44-66). Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Rossum, W. van (2006). De rechter als cultuurswitcher. *Nederlands Juristenblad* 43, 2469-2472.
- Rovers, B. (1999). *Klassenjustitie. Overzicht van onderzoek naar selectiviteit in de Nederlandse strafrechtssketen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Ruijter, A. de, Le Grand, N., Jahfel, M.J. & Üstüner, (1998). *Pluriform in uniform: diversiteit bij de Politie Amsterdam-Amstelland, een overzicht van 1987-1998*. Leiden: Stichting IVIO.
- San, M. van (1998). *Stelen en steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Scheepers, P. & Coenders, M. (1996). Trends in etnische discriminatie in Nederland 1980-1993. *Justitiële Verkenningen* 22 (3), 8-25.
- Schuijt, C.J.M. (2008). Publiekrecht in een multiculturele samenleving. *Multiculturaliteit en recht* 138 (1).
- Sewandono, I. (2001). De rassenrichtlijn en de Algemene wet gelijke behandeling. *SEW* 6, 218-226.

- Siebers, H. & Mutsaers P. (2009). 'Towards a Contextual Understanding of Ethnic and Racial Boundaries in Organizations: The case of Dutch Police Officers'. Paper presented at the 6th International Critical Management Studies Conference, Warwick, UK.
- Siesling, M. (2006). *Multiculturaliteit en verdediging in strafzaken*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Siesling, M. & Voorde, J. ten (2009). 'The Paradox of Cultural Differences in Dutch Criminal Law'. In: M.L. Foblets en A.D. Renteln (red.), *Multicultural Jurisprudence. Comparative Perspectives on Cultural Defense* (p. 145-174). Oñati International Series in Law and Society, Oxford and Portland Oregon: Hart Publishing.
- Steffensmeier, D.J., Ulmer, J.T. & Kramer, J.H. (1998). The Interaction of Race, Gender and Age in Criminal Sentencing: The Punishment Cost of being Young, Black, and Male. *Criminology* 36 (4), 763-797.
- Svensson, J.S., Sollie, H. & Saharso, S. (2012). *Proactief handhaven en gelijk behandelen*. Amsterdam: Reed Business.
- Terlouw, Ashley (2011). 'Draagt wetgeving bij aan gelijkheid?' In: M. Hertogh & H. Weijers, *Recht van onderop*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Timmerman, H., Bosma, J. & Jongman, R. (1986). Minderheden voor de rechter. *Tijdschrift voor Criminologie* 28 (2), 57-72.
- Veen, J. van (2001). Allochtone dienders moeten zwijgen. *Contrast* nr. 10, 22 maart.
- Veenman, J. (red.) (1990). *Ver van huis. Achterstand en achterstelling bij allochtonen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Velden, F.S. ten & Dreu, C.K.W. de (2012). *Sociaalpsychologische determinanten van strafrechtelijke besluitvorming*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Veldman, A. (1991). 'The Rule of Power. The Implementation of Equal Employment Opportunity Law in a Corporate Setting'. In: *Living Law in the Low Countries. Special Issue of the Dutch and Belgian Law and Society* (p. 69-86). Den Haag: VUGA.
- Vries, S. de, Houdijk, D. & Vierssen, D. van (1997). *Acceptatie van allochtone agenten. Een onderzoek naar factoren die acceptatie bevorderen en bemoeilijken*. Leiden: Universiteit van Leiden.
- Vries, S. de, Kwee, J. & Waldring, I. (1998). *Uitstroom van allochtonen uit de executieve politiedienst*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Sociale en Organisationspsychologie.
- Vrij, A. (1991). *Misverstanden tussen politie en allochtonen. Sociaal-psychologische aspecten van verdacht zijn*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Weenink, D. (2007). De invloed van de etniciteit van jonge verdachten op beslissingen van het Openbaar Ministerie. *Sociologie* 3 (3), 291-322.
- Weenink, D. (2009). Explaining Ethnic Inequality in the Juvenile Justice System: An analysis of the Outcomes of Dutch Prosecutorial Decision Making. *British Journal of Criminology* 49 (2), 220-242.
- Werdmolder, H. & Meel, P. (1993). Jeugdige allochtonen en criminaliteit: een vergelijkend onderzoek onder Marokkaanse, Turkse, Surinaamse en Antilliaanse jongens. *Tijdschrift voor Criminologie* 35 (3).
- Wermink, H.T., Keijser, J.W. de & Schuyt, P.M. (2012). Verschillen in straftoemeting in soortgelijke zaken: een kwantitatief onderzoek naar de rol van specifieke kenmerken van de dader. *Nederlands Juristenblad* (11), 726-733.
- Wiersinga, H. (1999). 'De standaard van het strafrecht in de multiculturele samenleving'. In: K. Lünneke et al. (red.), *De onzichtbare standaard in het recht* (p. 167-185). Deventer: Gouda Quint.

- Wiersinga, H.C. (2002). *Nuance in benadering: culturele factoren in het strafproces*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Wittebrood, K., (2004). Van delictmelding tot officiële aangifte, sprake van sociale ongelijkheid? *Tijdschrift voor Criminologie* 46 (56), 56-71.
- Wöstmann, M. (1990). Discriminatie en onverschilligheid: over verschillende manieren van rekening houden met cultuur. *Tijdschrift voor Criminologie* 32 (3), 179-189.
- Wormhoudt, R.H. (1986). Culturele achtergronden en strafrechtspleging. *PROCES* 4, 105-112.
- Zwart, F. de (2012). Pitfalls of Top-Down Identity Designation: Ethno-Statistics in the Netherlands. *Comparative European Politics* 10 (3), 301-318.

1.8 Media en representatie

- Awad, I. (2012). Desperately Constructing Ethnic Audiences: Anti-Immigration Discourses and Minority Audience Research in the Netherlands. *European Journal of Communication* 28 (2), 168-182.
- Bovenkerk, F. (1978). 'Rassendiscriminatie bij misdaadverslaggeving in de pers'. In: F. Bovenkerk (ed.), *Omdat zij anders zijn: patronen van rassendiscriminatie in Nederland* (p. 119-135). Amsterdam: Boom.
- Bovenkerk, F. & Bovenkerk-Teerink, M. (1972). *Surinamers en Antillianen in de Nederlandse pers*. Amsterdam: uitgave Antropologisch Sociologisch Centrum, afdeling Culturele Antropologie.
- Brants, K., Crone L. & Leurdijk, A. (1998). *Media en migranten: inventarisatie van onderzoek in Nederland*. Amsterdam: NVJ.
- Camphens, M. (2003). *Heel ver van hier: 'Zwart' in Nederlandse kinderboeken in de twintigste eeuw*. Master thesis in History. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Crone, L. (1996). *Zijn er nog achtergronden? Een onderzoek naar de positie van allochtonen in actualiteitenprogramma's*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Communicatiewetenschap.
- Dijk, T. van (1983). *Minderheden in de media. Een analyse van de berichtgeving over etnische minderheden in de dagbladpers*. Amsterdam: SUA.
- Dijk, T. van (1988). 'How They Hit the Headlines. Ethnic Minorities in the Press'. In: G. Smitherman & T.A. van Dijk (eds.), *Discourse and Discrimination* (p. 221-262). Detroit: Wayne State University Press.
- Dijk, T. van (1989). 'Mediating Racism. The Role of the Media in the Reproduction of Racism'. In: R. Wodak (ed.), *Language, Power and Ideology* (p. 199-226). John Benjamins Publishing.
- Dijk, T. van (1991). *Racism and the Press*. New York: Routledge.
- Dijk, T. van (2000). 'New(s) Racism: A Discourse Analytical Approach'. In: Simon Cottle (ed.), *Ethnic Minorities and the Media* (p. 33-49). Milton Keynes, UK: Open University Press.
- Dijk, T. van (2015). 'Racism in the Press'. In: Nancy Bonvillain (ed.), *Handbook of Linguistic Anthropology* (p. 384-392). London: Routledge.
- Haenens, L. d' & Soens, A. (1996). 'Multiculturalisme in het programma-aanbod van de openbare omroep: een doorlichting'. In: L. d'Haenens & F. Saeys (eds.), *Media & multiculturalisme in Vlaanderen* (p.123-139). Gent: Academia Press.
- Haenens, L. d', Beentjes, H. en Bink, S. (2000). 'Mediabeleving van allochtonen in Nederland'. In: Bedrijfsfonds voor de pers (ed.), *Pluriforme informatie in een pluriforme samenleving* (p. 45-112). Den Haag: Bedrijfsfonds voor de Pers.
- Hall, S. (1995). 'The Whites of their Eyes: Racist Ideologies and the Media'. In: G. Dines & J.M. Humez (eds.), *Gender, Race and Class in Media* (p. 18-27). Thousand Oaks, CA: Sage.

- Helden, W. van (2000). *Herkomst van de klant: privacyregels voor etnomarketing*. Den Haag: Registratiekamer.
- Horst, K. ter (1995). *Beleidsrapporten minderheden en media. Een analyse van de jaren '89 en '94*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Politicologie.
- Kapelle, J. & Tang, D.J. (2008). *Zwart: Sambo, Tien kleine negertjes, Pijpje Drop, Pompernikkel en anderen. Het beeld van de zwarte mens in de Nederlandse illustratiekunst 1880-1980*. Den Haag: d'junge Hond.
- Leurdijk, A., Reesink, M. en Wermuth, M. (1995). *Suriname, Surinamers en de Nederlandse media*. Utrecht: Dick Scherpenzeel Stichting.
- Leurdijk, A. (1997). 'Het mediadiscours over de multiculturele samenleving'. In: J. Servaes & V. Frissen (eds.), *De interpretatieve benadering in de communicatiewetenschap, theorie, methodologie en casestudies* (p. 209-227). Amersfoort: Acco.
- Leurdijk, A. (1997). Common Sense versus Political Discourse, Debating Racism and Multicultural Society in Dutch Talkshows. *European Journal of Communication* 12 (2), 147-168.
- Leurdijk, A. (1999). *Televisiejournalistiek over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Leurdijk, A. (2000). 'Ieder medium een eigen kleur? De mogelijkheden van pers, radio, televisie en internet'. In: G. Sterk, B. Top. & M. Doppert (eds.), *Media en allochtonen. Journalistiek in de multiculturele samenleving* (p. 27-42). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Lubbers, M. (1996). *Dagbladen en hun lezers over etnische minderheden 1990-1995. Een onderzoek naar de beeldvorming over etnische minderheden in de Gelderlander, De Telegraaf en de Volkskrant*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, Vakgroep Communicatiewetenschap.
- Lubbers, M., Scheepers, P. & Wester, F. (1998). Ethnic Minorities in Dutch Newspapers 1990- 1995: Patterns of Criminalization and Problematisation. *International Communication Gazette* 60, 415-431.
- Nederveen, P.J. (1990). *Wit over Zwart: beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen/NOVIB.
- Ouaj, J. (1999). *More Colour in the Media: Employment and Access of 'Ethnic Minorities' to the Television Industry in Germany, the UK, France, the Netherlands and Finland*. Düsseldorf: The European Institute for the Media.
- Peeters, A. en d'Haenens, L. (2005). Bridging or Bonding? Relationships between Integration and Media Use among Ethnic Minorities in the Netherlands. *Communications* 30, 201-231.
- Scheepers, P. (1996). 'Etnocentrisme en rechts-extremisme. Reacties op de komst en aanwezigheid van etnische minderheden'. In: H.B.G. Ganzeboom & W.C. Ultee (eds.), *De sociale segmentatie van Nederland in 2015. Voorstudies en achtergronden. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid* (p. 247-299). Den Haag: Sdu.
- Sibon, S. (2005). *Berichtgeving over allochtonen en criminaliteit*. Afstudeeropdracht in het kader van de studie Toegepaste Communicatiewetenschap aan de UT. Enschede: Universiteit Twente.
- Shadid, W. (1995). *Media en minderheden: de rol van de media bij het ontstaan en verspreiden van vooroordelen over etnische minderheden. Thema's en trends in de sociolinguïstiek* 2 (p. 92-104). Amsterdam: VU Uitgeverij, Anéla.
- Sterk, G., Top, B. & Doppert, M. (eds.) (2000). *Media en allochtonen. Journalistiek in de multiculturele samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Stronks, E. (1995). *Nog meer kleur. Een onderzoek naar de bijdrage van een mediaopleiding voor allochtonen aan de participatie van allochtonen in de omroep*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Suudi, R. & Burgemeestre, C. (1991). *Waar blijft de allochtone journalist. De positie van allochtonen journalisten op de arbeidsmarkt en de stand van zaken bij de opleidingen voor de journalistiek*. Amsterdam: Werkgroep Migranten en Media van de NVJ.

- Top, B. (2000). 'Tussen diversiteit en stereotiep. Persfotografie in de multiculturele samenleving'. In: G. Sterk, B. Top & M. Doppert (eds.), *Media en allochtonen. Journalistiek in de multiculturele samenleving* (p. 43-50). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Top, B. & Doppert, M. (1993). *Balance or Blunder. Recommendations for Reporting on Migrants*. Amsterdam: Werkgroep Migranten en Media van de NVJ.
- Vergeer, M. & Scheepers, P. (1998). 'Publieke versus commerciële programmering: effecten van blootstelling aan televisie op subjectief ervaren etnische dreiging'. In: H. Verstraeten & E. Schelfhout (eds.), *De rol van de media in de multiculturele samenleving*. Brussel: VUBPress.
- Vergeer, M. & Scheepers, P. (1999). 'Blootstelling aan media en subjectief ervaren etnische dreiging'. In: W.A. Shadid & P.S. van Koningsveld (eds.), *Beeldvorming en interculturele communicatie* (p. 61-77). Tilburg: Tilburg University Press.
- Vergeer, M. (2000). *Een gekleurde blik op de wereld: een studie naar de relatie tussen blootstelling aan media en opvattingen over etnische minderheden*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Vergeer, M., Lubbers, M. & Scheepers, P. (2000). Exposure to Newspapers and Attitudes towards Ethnic Minorities: A Longitudinal Analysis. *The Howard Journal of Communications* 11 (2), 127-143.
- Vochteloo, M. & Emons, J. (1995). 'Diversiteit in beeld: een model voor onderzoek naar diversiteit van het programma-aanbod op televisie'. In: K. Renckstorf, P. Hendriks, Y. Vettehen, Need & L. van Snippenburg (eds.), *Communicatiewetenschappelijke bijdragen 1994-1995* (p. 49-73). Nijmegen: ITS.
- Wolfs, G. (1996). *Etnocentrisme en media-impact. Een onderzoek naar de berichtgeving over etnische minderheden in drie dagbladen*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, Vakgroep Communicatiewetenschap.
- Wal, J. ter (ed.) (2002). *Racism and Cultural Diversity in the Mass Media: An Overview of Research and Examples of Good Practice in the EU Member States, 1995-2000*. Vienna: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.
- Wal, J. ter, Haenens, L. d' & Koeman, J. (2005). (Re)presentation of Ethnicity in EU and Dutch Domestic News: A Quantitative Analysis. *Media, Culture & Society* 27 (6), 937-950.

1.9 Sport

- Anthonissen, A. & Verweel, P. (2000). 'Color Blinds: Constructing Ethnic Eidentity in Sport Organizations'. In: A. Knoppers (eds.), *The Construction of Meaning in Sports Organizations: Management of Diversity* (p. 91-102). Maastricht: Shaker.
- Elling, A., Knoppers, A. & De Knop, P. (2001). The Social Integrating Meaning of Sport: A Critical and Comparative Analysis of Policy and Practice in the Netherlands. *Sociology of Sport Journal* 18 (4), 414-434.
- Elling, A.H.F. (2002). *Zij zijn er (niet) voor gebouwd. In- en uitsluiting in de sport naar sekse en etniciteit*. Proefschrift KIJ Brabant. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Elling, A. & Claringbould, I. (2005). Mechanisms of Inclusion and Exclusion in the Dutch Sports Landscape: Who Can and Wants to Belong? *Sociology of Sport Journal* 22 (4), 498-515.
- Elling, A. & Knoppers, A. (2005). Sport, Gender and Ethnicity. Practices of Symbolic Inclusion/Exclusion. *Journal of Youth and Adolescence* 34 (3), 257-268.
- Elling, A. (2007). *Het voordeel van thuis spelen. Sociale betekenissen en in- en uitsluitingsmechanismen in sportloopbanen*. 's-Hertogenbosch/Nieuwegein: W.J.H. Mulier Instituut/Arko Sports Media.

- Idema, W.M. (2010). *Een meting 'Meedoen allochtone jeugd door sport': een onderzoek naar de sportdeelname van niet-westerse vmbo-leerlingen*. Regioplan Beleidsonderzoek B.V.
- Janssens, J. (2005). 'The Netherlands'. In: J. van Sterkenburg, J. Janssens & B. Rijnen (red.), *Football and Racism. An Inventory of the Problems and Solutions in Eight West-European Countries in the Framework of the Stand Up Speak Up Campaign* (p. 121-133). 's-Hertogenbosch/Nieuwegein: W.J.H. Mulier Instituut/Arko Sports Media.
- Knoppers, A. & Elling, A. (1999). *Gender, etniciteit en de sportmedia. Een inventarisatie van reguliere en Olympische berichtgeving*. Utrecht/Tilburg: Centrum voor Beleid en management UU/ Vrijtijds wetenschappen UvT.
- Knoppers, A. & Anthonissen, A. (2001). Meanings Given to Performance in Dutch Sport Organizations: Gender and Racial/Ethnic Subtexts. *Sociology of Sport Journal* 18, 302-316.
- Knoppers, A. & Elling, A. (2001). *Gender, etniciteit en de sportmedia: productieprocessen en publieksinterpretatie*. Arnhem: NOC*NSF Breedtesport.
- Knoppers, A. & Elling, A. (2001). 'Sport and the Media: Race and Gender in the Representation of Athletes and Events'. In: J. Steenbergen, P. de Knop & A. Elling (eds.), *Values and Norms in Sport: Critical Reflections on the Position and Meanings of Sport in Society* (p. 281-301). Oxford/Arnhem: Meyer & Meyer Sport and NOC*NSF Breedtesport.
- McCarthy, D., Jones, R.L. & Potrac, P. (2003). Constructing Realities Images and Interpreting Realities. The Case of the Black Soccer Player on Television. *International Review for the Sociology of Sport* 38 (2), 217-238.
- Müller, F., Zoonen, L. van & Roode, L. de (2007). Accidental Racists. Experiences and Contradictions of Racism in local Amsterdam Soccer Fan Culture. *Soccer & Society* 8 (2), 335-350.
- Rath, J. (1999). 'The Netherlands. A Dutch Treat for Anti-social Families and Immigrant Minorities'. In: M. Cole & G. Dale, *The European Union and Migrant Labour* (p. 147-170). Oxford: Berg Publishers.
- Sterkenburg, J. van & Knoppers, A. (2004). Dominant Discourses about Race/Ethnicity and Gender in Sport Practice Performance. *International Review for the Sociology of Sport* 39 (3), 301-321.
- Sterkenburg, J. van (2010). 'De medaille heeft twee kanten: de rol van voetbal in de Nederlandse multi-etnische samenleving'. In: F. Kemper (ed.), *Samenspel. Studies over etniciteit, integratie en sport* (p. 275-287). Bennekom: NISB (Dutch Institute for Sport and Exercise).
- Vrugt, A. (1999). 'Vertekende intergroepattributies bij Surinaamse en blanke voetballers'. In: W. Shadid & P. van Koningsveld (red.), *Beeldvorming en interculturele communicatie: sociaal-wetenschappelijk en sociolinguïstische studies*. Tilburg: Tilburg University Press.

1.10 Huisvesting

- Amersfoort, J.M.M. van (1987). *Etnische woonpatronen. Vier benaderingen van woonsegregatie toegepast op Amsterdam*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Karsten, S., Felix, C., Ledoux, G., Meijnen, W.G., Roeleveld, J. & Schooten, E. van (2006). Choosing Segregation or Integration? The Extent and Effects of Ethnic Segregation in Dutch Cities. *Education and Urban Society* 38 (2), 228-247.
- Kempen, R. van, et al. (2000). *Segregatie en concentratie in Nederlandse steden: mogelijke effecten en mogelijk beleid*. Assen: Van Gorcum.
- Lepelaars, C. & Ast, A. van (2000). *Discriminatie en achterstelling van minderheden in de huisvestingssector in Rotterdam (1998-1999)*. Rotterdam: RADAR.

- Valkonet-Freeman, M. (1977). *Etnische minderheden en de Amsterdamse woningdistributie*. Scriptie sept. 1977. Utrecht.
- Veldboer, L. & Kleinmans, R. (2001). 'De gemengde wijk: living together apart'. In: J.W. Duyvendak en L. Veldboer (red.), *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie* (p. 51-73). Amsterdam: Boom.

1.11 Psychologische testen

- Berg, R.H. van den & Bleichrodt, N. (2001). 'Het meten van cognitieve vaardigheden bij allochtone volwassenen'. In: N. Bleichrodt & F. van de Vijver (red.), *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests* (p. 119-141). Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Bleichrodt, N. & Vijver, F. van de (eds.) (2001). *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Flier, H. van der & Drenth, P.J.D. (2001). 'Tests en discriminerend testgebruik; vóórkomen en tegengaan'. In: N. Bleichrodt & F. van de Vijver. (red.), *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests* (p. 43-60). Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Hofstee, W.K.B., Campbell, W.H., Eppink, A., Evers, A., Joe, R.C., Koppel, J.M.H. van der, Zweers, H., Choenni, C.E.S. & Zwan, T.J. van der (1990). *Toepasbaarheid van psychologische tests bij allochtonen. Rapport van de screeningscommissie ingesteld door het LBR in overleg met het NIP*. Utrecht: LBR.
- Houtkoop, H. & Veenman, J. (2002). *Interviewen in de multiculturele samenleving. Problemen en oplossingen*. Assen: Van Gorcum.
- Leest, P. van (2001). 'Persoonlijkheidsmeting bij allochtone volwassenen'. In: N. Bleichrodt & F. van de Vijver (red.), *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Maesen de Sombreff, P.E.A. & Abell, P. (2001). 'Interview en arbeidsproeven bij allochtone sollicitanten'. In: N. Bleichrodt & F. van de Vijver (red.), *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Nijenhuis, J. te & Vijver, F.J.R. van de (2001). 'Onderzoek naar partijdigheid'. In: N. Bleichrodt & F. van de Vijver (red.), *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Phalet, K. & Verkuyten, Maykel (2001). 'Acculturatiemetingen'. In: N. Bleichrodt & F. van de Vijver (red.), *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Poortinga, Y.H. (2001). 'Het gebruik van psychologische tests bij allochtonen: probleembeschrijving'. In: N. Bleichrodt & F. van de Vijver (red.), *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Resing, W.C.M. & Hessels, M.G.P. (2001). 'Het meten van de cognitieve mogelijkheden van allochtone kinderen'. In: N. Bleichrodt & F. van de Vijver (red.), *Diagnostiek bij allochtonen. Mogelijkheden en beperkingen van psychologische tests*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Vijver, F. van de (red.) (2001). *Deskundigen over het testen van etnische minderheden*. Rotterdam: LBR NIP.

BIJLAGE II - Literatuurselectie historische achtergrond

- Literatuurlijst ontleend aan Dienke Hondius, D. (2014). *Blackness in Western Europe Racial Patterns of Paternalism and Exclusion*. London: Transaction Publishers.
- Ammerlaan, R. (2003). *Zo blank als de duivel: slavernij en goede wilde in 18^e-eeuwse spectators*. MA thesis Vrije Universiteit. Amsterdam: VU.
- Anthias, F. & Yuval-Davis, N. (1992). *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class and the Anti-racist Struggle*. London/New York: Routledge.
- Auslander, L. & Holt, T.C. (2003). 'Sambo in Paris. Race and Racism in the Iconography of the Everyday'. In: S. Peabody & T. Stovall (eds.), *The Color of Liberty. Histories of Race in France* (p. 145-184). Durham/London: Duke University Press.
- Back, L. & Solomons, J. (eds.) (2000). *Theories of Race and Racism*. London: Routledge.
- Beriss, D. (2006). *Black Skins, French Voices: Caribbean Ethnicity and Activism in Urban France*. Westview Press.
- Bonnett, A. (1996). Anti-Racism and the Critique of 'White' Identities. *New Community* 22 (10), 105.
- Braude, B. (2003). 'Ham and Noah: Sexuality, Servitudinism and Ethnicity' (p. 15). Paper presented at Collective Degradation: Slavery and the Construction of Race, November 2003. New Haven, CT: Yale University/Gilder Lehrman Centre. <http://www.yale.edu/glc/events/race/Braude.pdf>
- Braude, B. (2005). *Sex, Slavery and Racism: The Secret History of Noah and His Sons*. New York: A. Knopf.
- Bulmer, M. & Solomos, J. (eds.) (2004). *Researching Race and Racism*. London/New York: Routledge.
- Byrne, B. (2006). *White Lives: The Interplay of 'Race', Class and Gender in Everyday Life*. London: Routledge.
- Byrne, B. (2009). Not Just Class. Towards an Understanding of the Whiteness of Middle-class Schooling Choice. *Ethnic and Racial Studies* 32 (3).
- Camphens, M. (2003). *Heel ver van hier: 'Zwart' in Nederlandse kinderboeken in de twintigste eeuw*. Master thesis in History. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Castle, K. (1996). "'The Goodfellows': Africa and Africans in Children's Periodicals'. In: idem, *Britannia's children: Reading Colonialism through Children's Books and Magazines* (p. 81-116). Manchester/New York: Manchester University Press.
- Colin Kidd, C. (2006). *The Forging of Races: Race and the Scripture in the Protestant Atlantic World, 1600-2000*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davis, D.B. (1997). Constructing Race: A Reflection. *William and Mary Quarterly* 54 (1), 7-18.
- Eigenhuis, J. (1930). Albert Schweitzer en zijn negers. *De Groene Amsterdammer*, 19 april 1930.
- Eijckhoff, M., Henkes, B. & Vree, F. van (eds.) (2000). *Volkseigen: ras, cultuur en wetenschap in Nederland, 1900-1950*. NIOD Jaarboek nr. 11. Zutphen: Walburg Pers.
- Essed, P. & Goldberg, D.T. (eds.) (2002). *Race Critical Theories*. Oxford: Blackwell.
- Fields, B.J. (2004). Of Rogues and Geldings. *American Historical Review* 108 (5), 1397-1405.
- Fredrickson, G. (1971). *The Black Image in the White Mind*. New York: Wesleyan University Press.
- Gellert, M. (2004). 'The Evil of American Racism. The Infantilization of the African American' Lecture held at the C.G. Jung Institute, Los Angeles, 2004. www.michaelgellert.com
- Gilroy, P. (1987). 'There ain't No Black in the Union Jack.' *The Cultural Politics of Race and Nation*. London: Hutchinson Education.
- Gilroy, P. (2000). *Between Camps: Nations, Cultures and the Allure of Race*. London: Allen Lane, Penguin Press.
- Gilroy, P. (2000). *Against Race. Imagining Political Culture Beyond the Color Line*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gilroy, P. (2009). *Race and the Right to be Human*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Gines, K.T. (2007). 'Race Thinking and Racism in Hannah Arendt's The Origins of Totalitarianism'. In: Richard H. King & Dan Stone (eds.), *Hannah Arendt and the Uses of History: Imperialism, Nation, Race and Genocide*. New York: Berghahn.

- Goldberg, D.T. (ed.) (1990). *Anatomy of Racism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Goldberg, D.T. (2002). *The Racial State*. Oxford: Blackwell.
- Goldberg, D.T. (2004). 'The power of Tolerance'. In: Tony Kushner & Nadia Valman (eds.), *Philosemitism, Antisemitism and 'the Jews': Perspectives from the Middle Ages to the Twentieth Century* (p. 31-48). Aldershot: Ashgate Publishers.
- Gordon, L. (2006). *African-American Philosophy, Race, and the Geography of Reason*. Philadelphia, PA: Temple University.
- Gordon, L.R. (2006). 'African-American Philosophy, Race, and the Geography of Reason'. In: Lewis R. Gordon & Jane A. Gordon (eds.), *Not Only the Master's Tools: African-American Studies in Theory and Practice* (p. 3-50). Boulder: Paradigm Publishers.
- Gordon, L.R. (2007). Through the Hellish Zone of Nonbeing. Thinking through Fanon, Disaster, and the Damned of the Earth. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge* 5, 5-12.
- Guadeloupe, F. & Rooij, V. de (red.). (2007). *Zo zijn onze manieren. Visies op multiculturaliteit in Nederland*. Amsterdam: Rozenberg.
- Guadeloupe, F. (2008). *Chanting Down the New Jerusalem: Calypso, Christianity, and Capitalism in the Caribbean*. Berkeley: University of California Press.
- Guadeloupe, F. (2008). 'The Politics of Irony: The Case of Curaçao born Intellectuals Claiming Dutchness and Europeanness as their Own'. Paper, Conference Bringing History Home: Postcolonial Immigration and Identity Formation in Europe since 1945, 7-8 November 2008. Amsterdam: International Institute of Social History.
- Hall, K.F. (1992). Guess Who's Coming to Dinner? Colonization and Miscegenation in the Merchant of Venice. *Renaissance Drama* 87-111.
- Hall, K.F. (1995). *Things of Darkness. Economies of Race and Gender in Early Modern England*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Heilpern, J. & Hiro, D. (1973). The Town We Were Told Was Tolerant. *The Observer* 1 December 1968, quoted in: Ira Katznelson, *Black Men, White Cities. Race, Politics, and Migration in the United States, 1900-1930, and Britain, 1948-68* (p. 186). London/New York: Oxford University Press.
- Hesse, B. (2007). Racialized. Modernity: An Analytics of White Mythologies. *Ethnic and Racial Studies* 30 (4), 643-663.
- Hesse, B. (2009). 'Black Europe's Undecidability'. In: Darlene Clark Hine, Trica Danielle Keaton & Stephen Small (eds.), *Black Europe and the African Diaspora* (p. 291-304). Urbana/Chicago: University of Illinois Press.
- Hillman, J. (1996). Quoted in: Michael Vannoy Adams, *The Multicultural Imagination. 'Race', Color, and the Unconscious*. London/ New York: Routledge.
- Hine, D.C., Keaton, T.D. & Small, S. (2009). *Black Europe and the African Diaspora*. Urbana/Chicago: University of Illinois Press.
- Hondius, D. (1999). *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens: aanvaarding en ontwikkeling van etnisch en religieus verschil in naoorlogs Nederland*. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Hondius, D. (2009). 'Race and the Dutch: On the Uneasiness Surrounding Racial Issues in the Netherlands'. In: Sharam Alghasi, Thomas Hylland Eriksen & Halleh Ghorashi (eds.), *Paradoxes of Cultural Recognition: Perspectives from Northern Europe* (p. 39-58). Farnham/Burlington: Ashgate Publishing.
- Hondius, D. (2011). 'Denken over "ras". De ambivalente zoektocht naar antropologische helden'. In: M. Grever, I. de Haan, D. Hondius & S. Legêne (eds.), *Grenzeloze gelijkheid. Historische vertogen over cultuurverschil* (p. 98-112). Amsterdam: Bert Bakker.
- Jackman, M. (1994). *The Velvet Glove. Paternalism and Conflict in Gender, Class, and Race Relations*. Berkeley: University of California Press.
- Jones, G. (2007). *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders: Nederlandse politici over burgers uit Oost & West en Nederland 1945-2005*. Dissertatie, Vrije Universiteit. Amsterdam: VU.
- Kant, I. (1785). *Review of Herder's 'Ideas on the Philosophy of the History of Mankind'*, Part 2, quoted in Eze (1997), p. 69.

- Keaton, T. (2005). Arrogant Assimilationism: National Identity Politics and African-Origin Muslim Girls in the Other France. *Anthropology and Education Quarterly* 36 (4), 405-423.
- Kesler, C.K. (1930). De negers in onze West. *De Groene Amsterdammer*, 19 april 1930.
- Kolfin, E. (2008). 'Black Models in Dutch Art between 1580 and 1800: Fact and Fiction'. In: E. Schreuder & E. Kolfin (eds.), *Black is Beautiful: Rubens to Dumas*. Zwolle: Waanders, p. 70-87.
- Knowles, C. (2008). The Landscape of Post-imperial Whiteness in Rural Britain. *Ethnic and Racial Studies* 31 (1), 167-184.
- Maas, D. van der (2011). 'Museums and the Relics of Racial Research. The Case of the Skulls from Urk'. Lecture in the seminar The Ir/relevance of Race in Science and Society. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Mark, P. (1974). *Africans in European Eyes. The Portrayal of Black Africans in Fourteenth- and Fifteenth-Century Europe*. Syracuse: Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University.
- Maylor, U. (2009). What is the Meaning of 'Black'? Researching 'Black' Respondents. *Ethnic and Racial Studies* 32 (2), 369-387.
- M'charek, A., Schramm, K. & Skinner, D. (2011). 'Topologies of Race: Doing Territory, Population and Identity in Europe'. Paper, seminar The Ir/relevance of Race in Europe, June 2011. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- McGrath, E. (2008). 'Goltzius, Rubens and the Beauties of Night'. In: E. Schreuder & E. Kolfin (eds.), *Black is Beautiful: Rubens to Dumas* (p. 51-69). Zwolle: Waanders.
- Meijer, M.C. (1999). *Race and Aesthetics in the Anthropology of Petrus Camper (1722-1789)*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi.
- Meijers, E. (2008). *Blanke broeders – zwarte vreemden. De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de apartheid in Zuid-Afrika 1948-1972* (p. 414-419 en 461-468). Dissertatie, Protestantse Theologische Universiteit, Kampen. Hilversum: Verloren Publishers.
- Memmi, A. (2000). *Racism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mills, S. (1997). *The Racial Contract*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mok, I. (1999). *In de ban van het ras. Aardrijkskunde tussen wetenschap en samenleving, 1876-1992*. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: ASCA Press.
- Oosterhuis, R.A.B. (1939). Petrus Camper en Amsterdam. De wetenschappelijke loopbaan van Camper en de wederzijdsche culturele betrekkingen van 1755 tot 1761. *Geneeskundige Gids* 17 (17), 403-419.
- Otten, J. (1947). *De neger die wit wilde zijn*. Bussum: F.G. Kroonder.
- Painter, N.I. (2010). *The History of White People*. New York: W.W. Norton.
- Pap Ndiaye (2008). *La condition noire : Essai sur une minorité française*. Paris: Calmann Lévy.
- Peabody, S. & Stovall, T. (eds.) (2003). *The Color of Liberty: Histories of Race in France*. Durham: Duke University Press.
- Pieterse, J.N. (1992). *White on Black*. New Haven: Yale University Press.
- Roediger, D.R. (ed.), (1998). *Black on White. Black Writers on What It Means to Be White* (p. 329). New York: Schocken Books.
- Salomonson, J.G. (1930). Menschwording. *De Groene Amsterdammer*, 19 april 1930.
- Schenkman, J. (1850). *Sint Nicolaas en zijn knecht*. Amsterdam: G. Theod. Bom.
- Schmitt, R. (1996). 'Racism as Objectification: Reflections on Themes of Fanon'. In: Lewis R. Gordon, Tracy Denean Sharpley-Whiting & Renée T. White (eds.), *Fanon: A Critical Reader* (p. 35-50). Oxford/Malden: Blackwell.
- Schreuder, E. (2008). "'Blacks" in Court Culture, 1300-1900'. In: E. Schreuder & E. Kolfin (eds.), *Black is Beautiful: Rubens to Dumas*. Exhibition catalogue, Nieuwe Kerk Amsterdam. Zwolle: Waanders.
- Sensbach, J.F. (2005). *Rebecca's Revival: Creating Black Christianity in the Atlantic World*. Harvard University Press.
- Smith, J.D. (2004). *Managing White Supremacy: Race, Politics, and Citizenship in Jim Crow Virginia*. Chapel Hill: North Carolina Press.

- Soemmerring, S.T. von (1785). *Ueber die koerperliche Verschiedenheit des Negers vom Europaeer*. Frankfurt/Mainz: Varrentrapp und Wenner.
- Steijlen, F. (2008). 'Moluccans in the Eighties: Shifting Identities, and Why They Did Not Evoke a Postcolonial Debate'. Paper, conference Bringing History Home: Postcolonial Identity Politics in the Netherlands, Amsterdam 7-8 November 2008. Amsterdam: International Institute of Social History.
- Steijlen, F. (2006). Hostage-taking Actions by Moluccans in the Netherlands. *Ethnos – Nation* nr. 4, 1996, 97-111
- Steijlen, F. and Smeets, H. (2006). *In Nederland gebleven. De geschiedenis van. Molukkers 1951-2006*. Amsterdam/Utrecht: Bert Bakker/Moluks Historisch Museum.
- Stoke, M. (1930). De negers in ons huiselijk verkeer. *De Groene Amsterdammer*, 19 april 1930.
- Stoler, A.L. (1995). *Race and the Education of Desire. Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*. Durham: Duke University Press.
- Stuurman, S. (2009). *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Stuurman, S. (2009). 'Hoe gelijkheid denkbaar wordt'. Discussion paper, research seminar Center for Historical Culture, Erasmus University Rotterdam, May 2009; p. 18-21.
- Twine, F.W. (2000). 'Bearing Blackness in Britain. The Meaning of Racial Difference for White Birth Mothers of African-Descent Children'. In: Heléna Ragoné & France Winddance Twine (eds.), *Ideologies and Technologies of Motherhood. Race, Class, Sexuality, Nationalism* (p. 76-110). New York/London: Routledge.
- Valls, A. (2005). 'Introduction'. In: idem (ed.), *Race and Racism in Modern Philosophy*. London: Cornell University Press.
- Vron Ware & Les Back (eds.) (2002). *Out of Whiteness: Color, Politics, and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Vron Ware (1992). *Beyond the Pale: White Women, Racism & History*. London/New York: Verso.
- Wekker, G. (2002). *Nesten bouwen op een winderige plek. Denken over gender en etniciteit in Nederland*. Oratie, Universiteit Utrecht 19 april 2002.
- Wekker, G. & Lutz, H. (2001). 'Een hoogvlakte met koude winden. Een geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland'. In: M. Botman, N. Jouwe & G. Wekker (eds.), *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen beweging in Nederland* (p. 25-49). Amsterdam: KIT Publishers.
- Willink, R.J. (2006). *De bewogen verzamelgeschiedenis van de West-Centraal-Afrikaanse collecties in Nederland, 1856-1889*. Dissertatie, Universiteit Leiden.
- Winant, H. (2001). *The World Is a Ghetto: Race and Democracy Since World War II*. New York: Basic Books.
- Winant, H. (2003). 'Teaching Race and Racism in the 21st Century: Thematic Considerations'. In: Howard Winant, *New Racial Politics. Globalism, Difference, Justice* (p. 1-7). Minneapolis: University of Minnesota Press.

BIJLAGE III

Verslag Expertmeeting voor het VN-decennium voor Mensen van Afrikaanse afkomst Vrije Universiteit, Amsterdam

7-3-2017

Naar aanleiding van het onderzoeksproject ‘Uitsluitingsmechanismen van mensen van Afrikaanse afkomst in huidig Nederland’ werd deze expertmeeting in het leven geroepen. Het doel van het onderzoeksproject is om te achterhalen wat er al bekend is in de wetenschappelijke literatuur en andere bronnen over uitsluitingsmechanismen zoals anti-zwart racisme, afrofobie, discriminatie en andere vormen van stereotypering.

De expertmeeting had als doel om drie kernvragen te beantwoorden die van belang zijn voor het onderzoeksproject, namelijk:

1. Welke (wetenschappelijke) literatuur en andere bronnen over uitsluitingsmechanismen van mensen van Afrikaanse afkomst moeten we volgens u beslist in ons onderzoek betrekken?
2. Kent u voorbeelden van gevallen waar mensen van Afrikaanse afkomst zijn uitgesloten op basis van anti-zwart racisme, afrofobie, discriminatie en dergelijke mechanismen en op welke wijze gebeurt dat dan: stelselmatig of incidenteel?
3. Wat zijn volgens u de leemtes in bestaand beleidsonderzoek wanneer het gaat over deze uitsluitingsmechanismen?

Voor de expertmeeting is er een selectie gemaakt op basis van afkomst, etniciteit, gender, leeftijd en opleiding, zodat wij een breed scala hebben aan diverse invalshoeken en meningen over de verschillende onderwerpen.

Aanwezigen: Sunny Bergman (schrijver & documentairemaker); Barryl Biekman (politica); Artwell Cain (cultuureel antropoloog); Frank Dragtenstein (freelance historicus); Dienke Hondius (hoofddocent Geschiedenis Vrije Universiteit); Nicole Immler (onderzoeker Universiteit van Humanistiek); Susan Legêne (hoogleraar Politieke geschiedenis Vrije Universiteit), Jennifer van Leijen (activist), Margo Morrison (activist en televisiemaker), Melvin Sille (activist), Gloria Wekker (hoogleraar Gender & Etniciteit Universiteit Utrecht); Edward Wijdenbosch (veldonderzoeker rastacultuur); Deniece Wijdenbosch (studentassistent Vrije Universiteit).

De expertmeeting begon met een plenaire introductie van de aanwezigen. Vervolgens werd iedereen in paren verdeeld om de eerste vraag met elkaar te bespreken. In verband met tekort aan tijd werden de tweede en derde vraag plenair besproken. In het volgende gedeelte zal per vraag de input van de aanwezigen besproken worden.

- Welke (wetenschappelijke) literatuur en andere bronnen over uitsluitingsmechanismen van mensen van Afrikaanse afkomst moeten we volgens u beslist in ons onderzoek betrekken?

De aanwezigen vonden de werken van onder anderen Frantz Fanon, Anton de Kom, Julian With, Philomena Essed, Gloria Wekker en George Fredrickson belangrijk om mee nemen in het onderzoek. Daarnaast werden de rapporten van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), het College van Rechten van de Mens, het Surinaams Inspraak Orgaan (SIO), de Verenigde Naties (VN) en het Monitor Racisme 2005 aangedragen als waardevolle bronnen voor dit onderzoeksproject.

Het gebruik van interviews werd ook geopperd, waarbij gebruikgemaakt kan worden van DANS van het KNAW. Bij dit instituut worden interviews digitaal opgeslagen en kan er gekeken worden naar wat er is gezegd over discriminatie en racisme. Naast interviews kan men andere mondelinge bronnen raadplegen, zoals muziekliederen. Hierbij kan gedacht worden aan de manier waarop uitdrukking wordt gegeven over uitsluitingsmechanismen in de liederen. Artiesten die hier genoemd werden waren onder anderen Bob Marley, Fresku en Peter Tosh.

Naast wetenschappelijk literatuur, rapporten en interviews werd ook de suggestie gedaan om naar verschillende biografieën te kijken. Suggesties waren de boeken van Malcolm X, Nelson Mandela, Barack Obama en Martin Luther King.

Doorgedacht werd over het idee van een van de deelnemers om de inventarisatie van de literatuur te ordenen op basis van verschillende categorieën, zoals onderwijs, arbeidsmarkt, sport, huisvesting, media en representatie, dagelijkse interacties en tradities. Hierbij kan men per gebied bekijken wat er al bekend is over de uitsluitingsmechanismen van mensen van Afrikaanse afkomst.

Voor het onderzoek is het ook van belang om het tijdsverloop te bestuderen van de afgelopen decennia, en hoe de aard van uitsluitingsmechanismen ten opzichte van mensen van Afrikaanse afkomst is veranderd. Zoals een deelnemer verklaart: *“In de jaren zeventig zijn wij samen met Molukkers de grote zondebokken, wij hebben het allemaal gedaan. Maar dat is in verloop van de tijd verschoven naar islamieten.”* Een andere deelnemer gebruikte hierbij ook het voorbeeld van Zwarte Piet. Volgens hen is de transformatie van Zwarte Piet door de jaren heen synchroon aan de stereotypes die heersen over mensen van Afrikaanse afkomst. De suggestie was dat het interessant kan zijn voor dit onderzoek om de link tussen de vorm van Zwarte Piet en hoe deze zich verhoudt tot de manier waarop mensen van Afrikaanse afkomst gepercipieerd worden door witte mensen te bestuderen (zie lijst hieronder).

Terminologie

Uit de expertmeeting kwam naar voren dat er gelet moet worden op het taalgebruik en terminologie binnen de studies en rapporten van onder andere het College van de Rechten van de Mens, het SCP en de VN, omdat het taalgebruik en het gebruik van categorieën mogelijk uitsluiting in de hand werkt. De term ‘blank’ werd tijdens de meeting als voorbeeld gebruikt. Het woord ‘blank’ betekent rein en zuiver, en kan indirect betekenen dat alles wat ‘niet blank’ is het tegenovergestelde hiervan is. Hetzelfde geldt voor het woord ‘neger’, waarmee tot slaaf gemaakte mensen werden aangeduid. Sommige deelnemers meenden dat deze termen niet meer gebruikt moeten worden.

Daarnaast werd er gesproken over hoe de wetenschap en de politiek langzamerhand de overstap maakten van de term ‘ras’ naar ‘ethniciteit’. Hierover wordt geschreven door Siep Stuurman in het boek *Uitvinding van de mensheid*. Dit verhoudt zich tot het vorige commentaar over het taalgebruik in rapporten en conventies met betrekking tot het categoriseren van groepen mensen en wie er wel of niet bijhoort. Het vervangen van het woord ‘ras’ voor ‘ethniciteit’ zwakt het onderwerp van racisme af en maakt het, in de woorden van een deelnemer, ‘minder strident’. Als voorbeeld vertelde een deelnemer over een lezing in Duitsland van Chimananda Ngozi, waarbij de vertaler het woord ‘ras’ niet goed kon vertalen of dit niet durfde en wat uiteindelijk tot kritiek leidde vanuit het publiek. Men vindt het belangrijk om te kijken vanuit welk invalshoeken de rapporten zijn geschreven en wat de definities zijn van de concepten die gebruikt worden in deze rapporten.

- Kent u voorbeelden van gevallen waar mensen van Afrikaanse afkomst zijn uitgesloten op basis van anti-zwart racisme, afrofobie, discriminatie en dergelijke mechanismes en op welke wijze gebeurt dat dan: stelselmatig of incidenteel?

Nadat verschillende deelnemers te kennen gaven dat zij of hun kinderen te maken hadden met uitsluiting op basis van anti-zwart racisme, afrofobie of discriminatie konden er uit de meeting twee grote thema's onderscheiden worden op het gebied van uitsluitingmechanismes, namelijk: onderwijs en media. Er zal per thema besproken wat er is gezegd met betrekking tot de bovenstaande vraag.

Onderwijs

Verschillende deelnemers vertelden dat hun kinderen vaak onderschat werden op het basis- of middelbaar onderwijs, en dat dit een impact had op hun zelfvertrouwen. Men gaf aan dat hun kinderen een lager cijfer kregen, omdat de leraar geen vertrouwen had in hun capaciteiten en dat het niet mogelijk was dat zij een hoger cijfer konden halen dan de rest van de klas. Dit soort gebeurtenissen kwam bij verschillende deelnemers terug tijdens het delen van hun verhalen, waarbij hun kinderen structureel werden onderschat.

Een andere deelnemer vertelde dat hij van jongs af aan samen met andere kinderen van Afrikaanse afkomst werd benadeeld vanaf het basisonderwijs tot en met het hoger onderwijs. Hij ging naar een witte school en beschreef het als 'kommer en kwel', omdat de witte kinderen werden voorgetrokken en er cursussen voor hen werden georganiseerd waar de kinderen van Afrikaanse afkomst niet van konden profiteren. Dit was zijn eerste negatieve ervaring in zijn leven in het onderwijs. Hij gaf aan dat men van jongs af aan al wordt uitgesloten van carrière maken.

Dezelfde deelnemer zei dat toen hij in het verleden een toelatingstest mocht doen bij een instituut, er tegen hem werd gezegd dat hij de plek inneemt van een blanke. Hier was hij erg van geschrokken, en degene die dit tegen hem zei bleek ook degene te zijn die zijn tester was. Uiteindelijk was hij ook afgewezen.

Een deelnemer voegde hieraan toe dat er onderzoek is gedaan naar de correlatie tussen de onderbewuste vooroordelen van leraren en de Cito-toets van niet-witte kinderen. Zij merkte op dat leraren die een sterke negatieve bias hebben met niet-witte kinderen, deze kinderen een schooladvies geven wat vaak een heel niveau lager uitvalt.

Ook op de universiteit werd kritiek geleverd door de deelnemers. Gezegd werd dat wanneer men gebruik wilde maken van niet-eurocentrische/westerse bronnen, dit vaak werd afgewimpeld. Professoren wilden dit soort onderzoeken er niet bij halen en beseften niet dat er ook andere culturen zijn die hebben bijgedragen aan wetenschap en theorievorming.

Wat naar voren kwam is dat de manier waarop mensen van Afrikaanse afkomst worden uitgesloten heel erg subtiel en onderhuids is. Men weet van binnen dat het gaat om anti-zwart racisme, afrofobie en discriminatie, maar voor de buitenwereld blijft het onduidelijk.

Media

Een andere thema dat zich aandiende was uitsluiting in de mediabranche. Een deelnemer die al heel lang werkzaam is op dit gebied vertelde dat zij met haar multiculturele programma's langs meer dan veertig omroepen is geweest, maar dat uiteindelijk één omroep heeft gereageerd en een klein segment

van haar programma wilde gebruiken. Zij vertelde dat de andere omroepen haar gewoonweg niet binnen lieten.

Men stipte aan dat er ook te weinig diversiteit en representatie is van 'streepjes-Nederlanders' en dat ondanks het feit dat vrouwen meer vertegenwoordigd zijn op televisie, er nog een lange weg te gaan is. Als voorbeeld werd gegeven dat bij een televisiezender een e-mail werd rondgestuurd waarin stond dat twee presentators van Afrikaanse afkomst niet in hetzelfde programma konden staan, omdat het dan te 'zwart' zou zijn. Als tip werd meegegeven te kijken wat er al bekend is over de representatie van mensen van Afrikaanse afkomst op televisie, hoe dit verandert is in de loop van de tijd en wat voor aanbevelingen er gegeven moeten worden.

Daarnaast werd er kritiek geleverd op het mensenrechtenbeleid in Nederland. Personen van Afrikaanse afkomst lijken geen kritiek te mogen geven op het mensenrechtenbeleid, omdat ze dan als radicaal gezien worden. In de woorden van een deelnemer: *"Als zwarte mag je niet zo zijn als de meest kritische niet-zwarte persoon. De meest kritische persoon mag wel aan tafel bij shows, maar de meest kritische zwarte persoon mag niet."*

Ook tijdens dit deel van de experimentering kwam het probleem van terminologie en definities terug. Een deelnemer gaf aan dat de tijd die in discussies over de definities van termen, zoals afrofobie, wordt gestopt, ervoor zorgt dat men niet werkelijk actie onderneemt tegen racisme. Men zei liever niet te veel tijd te willen besteden aan de discussies over definities, maar dat men het moet doen met een brede, intersectionele definitie die gericht is op mensen van Afrikaanse afkomst. Hierbij werd wel benadrukt dat terminologie belangrijk is als het specifieke problemen adresseert en dat het gekoppeld moet zijn aan de problemen die het begrip omschrijft.

Hoewel sommige deelnemers zich afvroegen wat afrofobie toe te voegen heeft aan bestaande begrippen, vond men wel dat terminologie een belangrijke rol speelt als het specifieke problemen adresseert.

- Wat zijn volgens u de leemtes (gebrekken) in bestaand beleidsonderzoek/onderwijs wanneer het gaat over deze uitsluitingsmechanismen?

Het laatste gedeelte van de expertmeeting ging over leemtes in beleidsonderzoek/onderwijs met betrekking tot uitsluitingsmechanismen. Men vond dat de vele studies hierover te vaak in het Engels zijn gedaan of in het buitenland. Ze willen graag Nederlandse studies zien. Beleid speelt een belangrijke rol in het tegengaan van uitsluitingsmechanismen, zoals een deelnemer aangaf: *"Beleid leidt tot onderwijs, maar onderwijs leidt ook tot beleid."*

Deelnemers vonden een mentaliteitsverandering belangrijk. Witte mensen moeten hun manier van denken veranderen, hun blinde plekken bekennen en dit kan alleen als je het gesprek aangaat. Men moet hun denkwijze veranderen in het onderwijs, politie en andere gebieden waar mensen van Afrikaanse afkomst te maken hebben met uitsluitingsmechanismen.

Als voorbeeld noemde een deelnemer dat in de gemeente waar hij werkt, sprake is van een beleid waarbij vijf procent van de werknemers een migratieachtergrond behoort te hebben. Tot op heden is dit nog niet gerealiseerd en blijft hij de enige persoon van Afrikaanse afkomst die daar werkzaam is. En hij gaf aan dat zij hem weg willen hebben daar.

Volgens de deelnemers loopt het onderwijs ook achter met beleid. Er is sprake van een systematische vertekening vanaf het basisonderwijs en dit loopt door tot het hoogste onderwijs. Mensen van Afrikaanse afkomst worden van jongs af aan al onderschat. Een deelnemer verklaarde dat zij in de

loop van de twintig jaar op haar universiteit waar zij werkzaam is, tot nu toe slechts vijf mensen van Afrikaanse afkomst is tegengekomen.

Men vindt dat de overheid een sterker standpunt moet innemen als het aankomt op het diversiteitsbeleid en duidelijk moet maken wat ze hiermee bedoelt. De deelnemers vonden dat het aannemen van mensen van Afrikaanse afkomst het probleem niet verandert, maar dat de denkwijze veranderd moet worden. Als er inhoudelijk niks verandert binnen een organisatie, is dit problematisch.

Een deelnemer merkte op dat de VN heeft geconstateerd dat Nederland geen rapporten heeft met cijfers over mensen van Afrikaanse afkomst. Zij verklaarde dat dit komt omdat er helemaal geen beleidsinstrumenten voor mensen van Afrikaanse afkomst zijn, waarop men zijn beleid kan baseren. Als voorbeeld gaf zij dat er binnen de Surinaamse gemeenschap verschillende bevolkingsgroepen zijn, maar dat hiermee geen rekening wordt gehouden in rapporten. Volgens haar kan er een database gerealiseerd worden door de VN, maar wordt dit tegengehouden door de overheid.

Een ander voorbeeld dat werd genoemd is het woord 'neger'. Mensen die dit woord gebruiken, weten niet dat zij dan een racistische opmerking maken. In de woorden van een deelnemer: *"Als men een hakenkruis in het openbaar draagt komt men in actie. Bij homogeweld komt men in actie. Wanneer er iets is waarbij een zwart persoon een neger wordt genoemd, dan is het opeens vrijheid van meningsuiting."* Volgens haar komt de overheid niet in actie en moet er beleid komen dat zulke zaken aanpakt. Het moet strak en duidelijk in het beleid staan dat dit soort uitingen racistisch zijn, maar de politieke wil is er niet. Een leemte is dat er een meetlat/criterium mist waaraan beleidsstukken moeten voldoen als het gaat om mensen van Afrikaanse afkomst.

Conclusie

Uitsluitingsmechanismes zijn vaak sluipend en onderhuids. Volgens de deelnemers van de expertmeeting moet er veel veranderd worden op het gebied van onderwijs, overheden, politiek en de media. Witte mensen moeten hun manier van denken aanpassen over mensen van Afrikaanse afkomst, en er moet meer onderzoek gedaan worden naar de positie van deze groep. Uit de meeting kwam naar voren dat uitsluiting al begint van jongs af aan en dat dit consequenties heeft voor het verdere verloop van de levens van mensen van Afrikaanse afkomst. Men hoopt dat dit onderzoek het begin is van verandering op het gebied van verschillende instituties en het bijbehorende beleid.

Beknorte literatuurlijst op basis van suggesties van de deelnemers: Harry van den Berg e.a.: *Monitor Racisme, 2005*; Frank Bovenkerk: *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*; Philomena Essed en Isabel Hoving: *Dutch Racism*; Philomena Essed: *Alledaags racisme*; Franz Fanon: *Black Skin, White Masks*; George Fredrickson: *Racism: A Short History, Black Image in a White Mind*; Paulo Freire: *Pedagogy of the Oppressed*; Rudie Kagie: *De Eerste Neger*; Anton de Kom: *Wij, slaven van Suriname*; Margo Morrison: *Slavernij nooit meer*; Gloria Wekker: *White Innocence*; Julian With: *Zwart racisme bestaat niet. Waarom wij het niet redden*.

Andere auteurs die genoemd werden: Molefi Kete Asante, Hilary Beckles, Yosef Ben Jochannan, Lida van den Broek, Sinan Cankaya, Angela Davis, Henri Dorsch, Emmanuel Eze, Lewis Gordon, Waldo Heilbron, Chinweizu Ibekwe, Maria Lugones, Achilles Mbembe, Walter Mignolo, Armine Stepanyan, Alex van Stipriaan, Melisse Weiner.

Overige bronnen: College Rechten van de Mensen, DANS van KNAW (interviewcollecties), Djehuti Nieuwsbrieven, Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI), Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), Surinaams Inspraak Orgaan, Verenigde Naties.

BIJLAGE IV – Presentielijst feedbacksessie 1 mei 2017

Migration & Diversity Centre: Feedbacksessie Uitsluitingmechanismes

Vrije Universiteit Amsterdam

1-5-2017

Presentielijst

Drs. A. Abdou

Dr. B. Biekman

Dr. A. Cain

Prof. dr. C. Choenni

Dr. F. Dragtenstein

Prof. dr. H. Ghorashi

Prof. dr. R. Gowricharn

Dr. D. Hondius

Dr. N. Immler

Drs. N. Jouwe

J. Klok, Msc

Prof. dr. S. Legêne

Dr. K. Lurvink

Drs. W. Manuhutu

Prof. dr. W. Modest

M. Rast

Drs. A. Smienk

Prof. dr. T. Spijkerboer

K. de Vries

Prof. dr. G. Wekker

D. Wijdenbosch (studentassistent)